

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΗΜΕΡΑ

Εισαγωγή, Επιμέλεια
ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

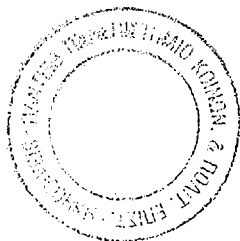
Καθηγ. Μάριος Νικολιλάκος
Στουριόρα 5, 106 83 ΑΘΗΝΑ
Τηλ. 3610.427 - 3640.061

Νίκος Γεωργαράκης * Γεράσιμος Μοσχονάς
Νίκος Δεμερτζής * Ρήη Παναγιωτοπούλου
Παναγιώτης Καφετζής * Αντώνης Παπαρίζος
Θάνος Λίποβατς * Σπύρος Σοφός
Ρόζα Τσαγκαρουσιάνου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

306.209495

ΕΛΛ

© ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΣ ΛΕΒΕ
ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ: ΜΑΡΤΙΟΣ 1994

ISBN 960-210-188-1

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ
Α. ΜΩΡΑΪΤΟΥ 3 - 114 71 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 36.25.575, 36.24.326 - FAX 36.48.030

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα</i>	7
Νίκος Δεμερτζής <i>Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας</i> .	41
Αντώνης Παπαρίζος <i>Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία</i>	75
Θάνος Λίτοβατς <i>Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού</i>	115
Σπύρος Σοφός <i>Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδικτατορική Ελλάδα: προς μια πολιτισμική προσέγγιση του λαϊκιστικού φαινομένου</i>	133
Γεράσιμος Μοσχονάς <i>Η διαιρετική τομή Δεξιός-Αντιδεξιός στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος»</i> .	159
Παναγιώτης Καφετζής <i>Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση;</i>	217
Νίκος Γεωργαράκης <i>Κόμματα και δημοκρατία στην μεταδικτατορική Ελλάδα. Προϋ- ποθέσεις ενσωμάτωσης και νομιμοποίησης</i>	253

Ρόη Παναγωτοπούλου

*Η χαμένη τιμή της πολιτικής κουλτούρας των Ελληνίδων: σκέψεις
και επισημάνσεις για την γυναικεία πολιτική κουλτούρα 287*

Ρόζα Τσαγκαρουσιάνου

*Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στη σύγχρονη Ελλά-
δα: Ο αθηναϊκός Τύπος και οι πολιτικές μειονότητες 329*

Βιογραφικά σημειώματα 350

**Η ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΗ ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ-ΑΝΤΙΑΔΕΞΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ
(1974-1990)**

**Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής
των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος».**

Γεράσιμος Μοσχονάς

Απέναντι στη διαιρετική τομή που αντιπαραθέτει «δεξιές» και «αντιδεξιές» πολιτικές δυνάμεις δεν έχουμε ούτε την ανάλογη απόσταση –αφού η διαίρεση αυτή παραμένει επίκαιρη και επίδικη– ούτε τις ταξινομικές κατηγορίες που θα επέτρεπαν την απόθεσή της στη «μνήμη» μιας θεωρίας αποδεδειγμένης από ιδεολογικές προσποδοχές. Δεν έχουμε προπάντων όμως ένα συγκεντρωμένο και επεξεργασμένο εμπειρικό υλικό προερχόμενο από έρευνες βάθους αποκλειστικά προσανατολισμένες στην διευκρίνιση και αποτίμηση του περιεχομένου της τομής.

Η ανάλυση που ακολουθεί, δέσμια της απουσίας αυτού του υλικού, κινδυνεύει, ως προς κάποιες πτυχές της, να είναι ανάλυση «των ορατών πραγμάτων». Ωστόσο, θα επιχειρήσει να διατυπώσει τις κατευθυντήριες γραμμές αναγνώρισης του φαινομένου όπως αυτό εμφανίζεται στη μεταδικτατορική περίοδο της ελληνικής πολιτικής ιστορίας. Η κατανόηση βέβαια του σημερινού οικείου προσώπου της διαίρεσης, κατεξοχήν αντικείμενο αυτής της εργασίας, προϋποθέτει τη θεώρηση της ιστορίας της τομής. Σ' αυτή την ιστορία η παρούσα μελέτη θα αφιερώσει, παρά τους εμφανείς κινδύνους υπερβολικής απλοποίησης, μόνο μια συνοπτική και «γρήγορη» ματιά.

I. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΣΤΗ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

A. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΗΣ ΤΟΜΗΣ

Σύμφωνα με την κλασική άποψη η έννοια πολιτική διαιρετική τομή (political cleavage) υποδεικνύει ή υπονοεί τις σχετικά σταθερές πολιτικές αντιπαλότητες που θεμελιώνονται επί μειζόνων κοινωνικών διαιρέσεων. Οι πολιτικές διαιρετικές τομές εμφανίζονται όταν «οι πολιτικές διαιρέσεις ακολουθούν εκ του σύνεγγυς και, ειδικότερα, αφορούν εκείνες τις γραμμές αντικειμενικής κοινωνικής διαφοροποίησης που είναι οι πιο σημαντικές σε μια κοινωνία»¹. Η πολιτική διαιρετική τομή δηλώνει μια *ανθεκτική στο χρόνο* πολιτική αντιπαράθεση στην οποία εμπλέκονται *μεγάλα τμήματα του πληθυσμού μιας χώρας*. Διακρίνεται *συνεπώς από τις απλές* πολιτικές διαιρέσεις που καθημερινά εμφανίζονται στο πολιτικό προσκήνιο και έχουν ως αντικείμενο είτε τις επιλογές πολιτικής είτε τους κανόνες και τις διαδικασίες λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος². Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις προσλαμβάνουν τη μορφή διαιρετικής τομής όταν λόγω της έκτασης, της έντασης και της διάρκειάς τους συμβάλλουν ουσιαστικά στη διαμόρφωση *αφενός πεποιθήσεων, αξιών και ταυτοτήτων, αφετέρου οργανωτικών αποκρυστάλλώσεων και συλλογικών συμπεριφορών*³. Στο πλαίσιο αυτό, τα κόμματα παράγουν εαυτά ως πολιτικούς εκπροσώπους κοινωνικών ομάδων και συμφερόντων, σχηματίζονται δηλαδή και αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους γύρω από κοινωνικές ομάδες και στο πεδίο έλξης κοινωνικών ομάδων. Δέκτες των επενεργειών των *κοινωνικών* διαιρέσεων, τα πολιτικά κόμματα είναι συγχρόνως δυνάμεις ενεργητικές, δυνάμεις «ωστικές» που τείνουν να μετατρέψουν μία κοινωνική διαίρεση σε *πολιτική* διαιρετική τομή⁴.

1. Eckstein Harry, *Division and Cohesion in Democracy*, Princeton Univ. Press, 1966, σ. 34 παρατίθεται σε Zuckerman Alan, «Political Cleavage: a Conceptual and Theoretical Analysis», *B.J. Pol. Science* 5, 1975, σ. 235.

2. Ibidem.

3. Bartolini Stefano, Mair Peter, *Identity, Competition and Electoral Availability*, Cambridge, Cambr. Univ. Press, 1990 σ. 215.

4. πρβλ. Offerle, M., *Les partis politiques*, Paris, PUF, 1991, p. 41. Τα κόμματα, υπ' αυτό το πρίσμα, ασκούν όχι μόνο τη λειτουργία της «πολιτικής ταυτοδοσίας» (Διαμαντόπουλος Θ., Το κομματικό φαινόμενο, Παπαζήση, 1993,

Συνήθως, λοιπόν, στην αφετηρία διαμόρφωσης πολιτικών διαιρετικών τομών, βρίσκονται βαθύτερες κοινωνικές διαιρέσεις (οικονομικού/ταξικού, εθνοτικού, θρησκευτικού, γεωγραφικού χαρακτήρα, αντιθέσεις κέντρου-περιφέρειας). Αυτό όμως δεν ισχύει παντού και πάντα. Η κοινωνική διαίρεση δεν αποτελεί επαρκή και μερικές φορές δεν είναι καν αναγκαία συνθήκη της εμφάνισης διαιρετικών τομών. Υπάρχουν πολιτικές διαχωριστικές τομές που δεν ανάγονται σε κοινωνικές διαιρέσεις και συναντώνται μόνο ή κυρίως στην πολιτική σφαίρα: δηλαδή, αντιπαραθέτουν διχοτομικά ομάδες οι οποίες αποκτούν την αλληλεγγύη, την εσωτερική συνοχή και την ταυτότητά τους μέσω της πολιτικής και της πολιτικής ιστορίας. Πρόκειται, σύμφωνα με τον όρο των Allard και Pesonen, για τις μη δομικές διαιρετικές τομές⁵.

Το σύστημα των διαιρετικών τομών, δηλαδή ο αριθμός και η διαπλοκή τους, φωτίζει σε μεγάλο βαθμό την πολύπλοκη πραγματικότητα ενός εθνικού κομματικού συστήματος και τη μεταβαλλόμενη συμπεριφορά των κομμάτων που το συναπαρτίζουν. Πολίτες, κόμματα και πολιτικοί προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στις κληρονομημένες διαιρέσεις και τομές ή ακολουθούν δρόμους που «ανοίχτηκαν» σε παρελθούσες συγκρούσεις και από ισχυρά ιστορικά γεγονότα. Από τη στιγμή που μία διαιρετική τομή εγκαθίσταται και θεσμοποιείται οργανωτικά, «κλείνει» την πολιτική-εκλογική αγορά ή, ακριβέστερα, τη δομεί με ολιγοπωλιακό τρόπο. Λειτουργεί συνεπώς ως παράγοντας πολιτικής σταθεροποίησης.

Το περιεχόμενο φυσικά των διαχωριστικών τομών, που δίνει νόημα στις σημερινές αντιπαραθέσεις και όπλα στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα, καθώς και η συνοριακή γραμμή που τα ορίζει και τα διαχωρίζει, υφίστανται μεταβολές. Άλλωστε, ένα κόμμα ποτέ δεν διαρκεί παραμένοντας ίδιο, αναπαράγοντας δηλαδή in aeternum

σ.194), αλλά και τη λειτουργία της κοινωνικής ταυτοδοσίας. Δηλαδή οι κοινωνικές ομάδες και τάξεις δεν αποτελούν ένα *datum prior* των πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων (βλ. Przeworski, A., «Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle to Recent Controversies*, σε *Politics and Society*, No 4, 1977, σσ. 370, 371.

5. Allard Eric, Pesonen Pertti «Cleavages in Finnish Politics» in Lipset-Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, New York, 1967, σ. 325. Επίσης, πρβλ. Mayer Nonna, Perrineau Pascal, *Les comportements politiques*, Paris, Armand Collin, 1992, σσ. 44-46.

τα αρχικά και πρωταρχικά στοιχεία συγκρότησής του. Ένα κόμμα «μεσολαβεί» και εκπροσωπεί πολλές βουλήσεις, τοποθετείται επί πολλών ιστορικών γεγονότων και συγκρούσεων: δεν είναι ο αποκλειστικός και αιώνιος φορέας μιας «παλαιάς» και μόνης διαιρετικής τομής, εκείνης που βρίσκεται στη βάση της δημιουργίας του και της πρώτης ανάπτυξής του.

Β. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

Την περίοδο 1946-1949 η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία έζησε αυτό που ο Schatschneider έχει, σ' ένα άλλο πλαίσιο, ονομάσει «σύγκρουση των συγκρούσεων». Ο εμφύλιος προκαλείται από δύο κόσμους αλλά και δημιουργεί δύο κόσμους, δύο δέσμες αξιών, νοοτροπιών και συμβόλων και θέτει, για δεκαετίες, τις βάσεις μιας μεγάλου εύρους και βάθους διχαστικής αντιπαράθεσης. Η φύση των πολιτικών και ιδεολογικών διαφορών, η ένταση των συναισθημάτων και των ταυτίσεων που συνδέονται με την ένταξη στο ένα ή στο άλλο στρατόπεδο, με άλλα λόγια, η ψυχολογική, πολιτική και ιδεολογική πόλωση διαμορφώνουν μία ανθεκτική στο χρόνο πολιτική διαχωριστική γραμμή. Ο εμφύλιος δεν είναι ένα ατύχημα διαδρομής:⁶ ανατρέποντας σε μεγάλο βαθμό τα δεδομένα του μεσοπολέμου –και σε συνδυασμό με την τομή του Εθνικού Διχασμού– θέτει τα θεμέλια του μεταπολεμικού πολιτικού σκηηνικού⁷.

Η μετεμφυλιακή οργάνωση του πολιτικού πεδίου ορίζεται από δύο μείζονες διαχωριστικές τομές, την τομή εθνικοφρόνων - μη εθνικοφρόνων και δεξιάς-αντιδεξιάς. Αυτές υποδηλώνουν την αποδέσμευση από τη διχοτομική λογική του Εθνικού Διχασμού⁸. Οι εν

6. Ελεφάντης Άγγελος, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, Πολίτης, 1991, σ. 48.
7. «Στις δύο αυτές εμφύλιες συγκρούσεις», έγραψε ο Η. Νικολακόπουλος, «και στη συγκεκριμένη διαπλοκή τους βρίσκονται, πέρα από κάθε αμφιβολία, οι βαθύτερες ιστορικές καταβολές που εδραίωναν ένα τριπαρταξιακό σύστημα κομμάτων...», Νικολακόπουλος Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, ΕΚΚΕ, σ. 42.
8. Ενώ αναθέτως η αυτόνομη συγκρότηση και η ισχυρή παρουσία του Κέντρου υπογραμμίζουν την επιρροή του Εθνικού Διχασμού. Το Κέντρο οριοθετείται από την Αριστερά με βάση τη διαχωριστική τομή του εμφυλίου, «ενώ για τη διαφοροποίησή του από τη Δεξιά καθοριστικό ρόλο εξακολουθεί να παίζει η αναφορά στον Εθνικό Διχασμό». Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 73.

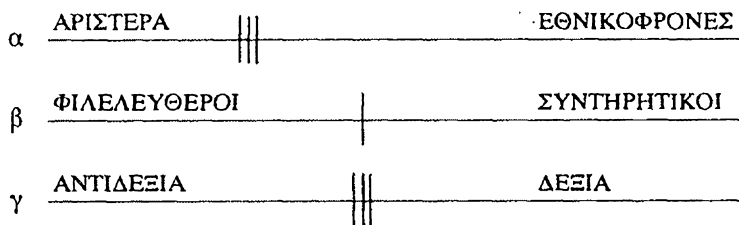

λόγω διαχωριστικές τομές – και μία τρίτη που υποδεικνύει, στο εσωτερικό της «εθνικόφρονος» παράταξης, την πολιτική διαφοροποίηση του Κέντρου από τον συντηρητικό χώρο – αποτελούν τις συνέπειες, άμεση η πρώτη, έμμεση η δεύτερη, του εμφυλίου και της ιδιότυπης πολιτικής εξέλιξης που συνδέεται με αυτόν.

Στο Σχήμα 1 αναπαρίστανται διαδοχικά οι διαιρετικές τομές: α. εθνικόφρονες – μη εθνικόφρονες, β. φιλελεύθεροι – συντηρητικοί, γ. δεξιά – αντιδεξιά. Συνδυαζόμενες οι τρεις αυτές διαιρέσεις, είτε μέσω της σύγκλισης είτε μέσω της αλληλοαναίρεσής τους, προσδιορίζουν, κατά την κρίσιμη δεκαετία του '60, ένα πολιτικό πεδίο τριών ιδεολογικών τμημάτων (αριστερά, κέντρο, δεξιά), δύο πολιτικών τομών (τομή της εθνικοφροσύνης, αντιδεξιά τομή), και τριών σημαντικών πολιτικών πόλων (ΕΔΑ, ΕΚ, ΕΡΕ) (σχήμα 2)⁹. Ο αριθμός των κάθετων γραμμών (μία, δύο ή τρεις), υποδεικνύει τη χαμηλού, μέσου ή υψηλού βαθμού διχαστική ενέργεια κάθε τομής.

Σχήμα 1:

Οι τρεις διαιρετικές τομές μετά τον εμφύλιο

Σχήμα 2:

Δεκαετία '60: πολιτικό πεδίο δύο τομών και τριών τμημάτων.

9. Πρβλ. Parodi, Jean-Luc, «Le nouvel espace politique français» σε Meny Yves, *Ideologies, partis politiques et groupes sociaux*, Paris, FNSP, 1989, σ. 151.

Γ. Η «ΕΑΜΙΚΗ» ΤΟΜΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ-ΜΗ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ

Η ευρύτετη κοινωνική απήχηση της εαμικής αντίστασης, η ακτινοβολία του ΚΚΕ και η αποδέσμευση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού από τις παραδοσιακές πολιτικές εκπροσωπήσεις, επιβάλλουν ως κυρίαρχη διαιρετική τομή, κατά την απελευθέρωση, την αντιπαράθεση εαμικών-αντιστασιακών δυνάμεων. Το ΕΑΜ, με το ΚΚΕ ως κεντρική πολιτική συνιστώσα, δομεί ιδεολογικά και πολιτικά (εν μέρει δε και στρατιωτικά) το υπό διαμόρφωση πολιτικό πεδίο: απέναντι στον εντυπωσιακό όγκο του Εαμικού Κινήματος συγκροτείται (αρνητικά, ως αντιδύναμη) το «αστικό» μπλοκ. Το ΚΚΕ, για πρώτη και τελευταία φορά κυρίαρχη δύναμη στην ελληνική κοινωνία, λειτουργεί ως *θετικός ιδεολογικός δείκτης*¹⁰, σφραγίζοντας με την πολιτική και την ιδεολογία του την πολιτική αντιπαράθεση.

Η κρίσιμη, αν όχι καθοριστική, ήττα των εαμικών δυνάμεων τον Δεκέμβρη '44 – Ιανουάριο '45 και η τελική ήττα τον Αύγουστο 1949 τροποποιούν άρδην το πολιτικό σκηνικό. Η αριστερά που βγαίνει από τον εμφύλιο ελάχιστα μοιάζει με την αριστερά στην αυγή της απελευθέρωσης. Σημαντικά τμήματα της εαμικής επιρροής απομακρύνονται από την πρώτη μεταπολεμική τους εστία, απομάκρυνση που εν μέρει μόνο εξηγείται από την άσκηση κρατικής καταστολής, και περνούν στην όχθη των νικητών. Ένα βαθύ χάσμα χωρίζει το ΚΚΕ, αυτό και τους συνοδοιπόρους, από το υπόλοιπο του πολιτικού κόσμου, τους εθνικόφρονες. Η έννοια του «έθνους» αντιπαράθετεί εκείνους που συνέβαλαν στη θετική έκβαση της εμφύλιας σύρραξης, τους νικητές – αποκλειστικούς δικαιούχους της εξουσίας – και τον «εσωτερικό εχθρό». Το ΚΚΕ *δομεί εκ νέου το πολιτικό πεδίο*, λειτουργεί όμως, αυτή τη φορά, ως *αρνητικός ιδεολογικός δείκτης*.

10. *Ιδεολογικοί δείκτες* (marqueurs ideologiques), σύμφωνα με τον J. L. Parodi, είναι εκείνες οι «έντονες πολιτικές παρουσίες» που προκαλούν μεγάλη πάθη και σφραγίζουν με το ρόλο τους τον τρόπο που κατανοείται και ερμηνεύεται το πολιτικό πεδίο. Υπόδειγμα ιδεολογικού δείκτη στο γαλλικό μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα είναι το Γ.Κ.Κ. «Ένα ολόκληρο σύστημα αντίληψης [του γαλλικού πολιτικού πεδίου] οργανώνεται γύρω από το Γ.Κ.Κ., γύρω από εκείνους που θέλουν ή δεν θέλουν να συμμαχήσουν με αυτό, γύρω από εκείνους που θέλουν ή δεν θέλουν να συμμαχήσουν με εκείνους που ήδη θέλησαν να είναι σύμμαχοί του». J.-L. Parodi, ό.π., σ. 150.

Ο εμφύλιος συνεπώς ανατρέπει σε μεγάλο βαθμό την καθοριστική, για την ιδεολογική, πολιτική και κοινωνική συγκρότηση της μεταπολεμικής αριστεράς, εαμική τομή και επιβάλλει, μέσω της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης, *μία νέα διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους νικητές και τους ηττημένους* (σχ. 1α). Εάν το μεταπολεμικό πολιτικό σκηνικό είναι η *έμμεση* συνέπεια της εαμικής τομής, είναι συγχρόνως και προπάντων το *άμεσο αποτέλεσμα της μερικής της αναίρεσης* από το νέο σχίσμα που προκάλεσε ο εμφύλιος. Η αναίρεση αυτή, συχνά υποβαθμισμένη από την πολιτική ανάλυση, υλοποιείται κυρίως με τη μετάθεση της συνοριακής γραμμής (cleavage boundary) η οποία χωρίζει τα αντίπαλα στρατόπεδα: μετάθεση που είναι το αποτέλεσμα της συρρίκνωσης και του κατακερματισμού του άλλοτε κραταιού εαμικού συνασπισμού. Εκφράζεται δε μέσω της εμφάνισης νέων θεμάτων πολιτικού ανταγωνισμού, θεμάτων που συνδέονται άμεσα με την έκβαση της εμφύλιας σύρραξης.

Τα ιδεολογήματα του «έθνους» και της «εθνικοφροσύνης», που οριοθετούν το επιβεβλημένο από τους νικητές νέο διχαστικό σχήμα «εθνικόφρων-μη εθνικόφρων», λειτουργώντας ως παραγωγοί πολιτικής ταυτότητας, αποσυνδέουν την πολιτική αντιπαράθεση από το κοινωνικό-οικονομικό της περιεχόμενο. Η νέα πόλωση αντιπαράθεται «το έθνος ως σύνολο προς τους εχθρούς του». Παρουσιάζεται δηλαδή ως πόλωση πολιτική και επί του πολιτικού, *στερημένη ρητά από κάθε κοινωνική χροιά*¹¹.

Η άμεση ταξική - πολιτική μορφοποίηση της αντιπαράθεσης των αστικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων με την κομμουνιστική αριστερά τελούσε «υπό απαγόρευση στο πλαίσιο του αυταρχικού πολιτικού καθεστώτος»¹². Στην Ελλάδα, η έλλειψη «θεσμικής ενσωμάτωσης» της αντίθεσης κεφάλαιο - εργασία δεν σήμαινε μόνο την απουσία συμβολαιακής εξισορρόπησης σοσιαλδημοκρατικού τύπου,¹³ φαινόμενο που χαρακτηρίζει άλλωστε και τις χώρες

11. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, 1987 (β' έκδοση), σσ. 34-36. Πρβλ. Δοξιάδης Κύρκος, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, 13, 1993, σσ. 126, 127.».
12. Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο) 1990, σ. 147.
13. Για τον σοσιαλδημοκρατικό συμβιβασμό βλ. Μοσχονάς Γεράσιμος, «Σοσιαλ-

με κομματικά συστήματα «πολωμένου πλουραλισμού»: σήμαινε επιπλέον την ύπαρξη κανόνων και μηχανισμών βίας αναιρετικών του ίδιου του κράτους Δικαίου¹⁴. Το σχίσμα αριστερών – εθνοκροφόνων, παρά την ταξική μορφή αντιπαράθεσης που, σ' ένα βαθμό, συμβολίζει η ισχυρή παρουσία της ΕΔΑ και υποδηλώνει η κοινωνιολογική της συγκρότηση, αποτελεί *άρνηση της κλασικής δυτικοευρωπαϊκού τύπου αντιπαράθεσης δεξιάς-αριστεράς*. Η τομή της εθνοκροφουσίνης και η «δημοκρατία της πυγμής» που εγκαθιδρύεται στο όνομά της, φέρουν στο κέντρο των πολιτικών αντιπαράθεσεων, ως επίμαχη εστία του ανταγωνισμού, τη μορφή άσκησης της πολιτικής κυριαρχίας: Η άρση των αποκλεισμών, ο ρόλος του στρατού και του παλατιού, οι κανόνες του εκλογικού παιγνιδιού όπως βέβαια και οι αναδιανεμητικές λειτουργίες του κράτους συνιστούν, «με την προσυπογραφή της αριστεράς», τα κεντρικά αντικείμενα της πολιτικής σύγκρουσης¹⁵. Η ανατροπή της κυριαρχίας της διαίρεσης εθνοκροφρονες – μη εθνοκροφρονες, εμφανίζεται ως η κρίσιμη συνθήκη για τη διαμόρφωση ενός «κανονικού»¹⁶ πεδίου κομματικού ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα, η ανατροπή αυτή αποτελεί το διακυβευόμενο στη βάση του οποίου χαράζεται βαθμιαία μία νέα βαθιά διαχωριστική γραμμή στο εσωτερικό του κομματικού συστήματος. Η γραμμή που ορίζεται από την αντιπαράθεση δεξιάς και αντιδεξιών πολιτικών δυνάμεων (σχ. 1.γ).

δημοκρατία: συγκρότηση και λογική μιας πολιτικής δύναμης», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, 5-6, Δεκ. 1990, σσ. 120-123.

14. Χαρολάμπης Δημήτρης, *Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Εξάντας, 1989, σ. 183. Για τη «διαλεκτική Συντάγματος και Παρασυντάγματος» στη μετεμφυλιακή περίοδο και ειδικότερα για το νομικό καθεστώς καταπολέμησης του «εσωτερικού εχθρού» βλ. Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Θεμέλιο, 1986, κυρίως σσ. 526-601.
15. βλ. Τυροβούζης Χ. «Το κοινωνικό δυναμικό του Κεντρικού χώρου (1946-67): μια πρώτη προσέγγιση» *Θέσεις* Νο 43, Απρίλιος-Ιούνιος 1993, σ. 150.
16. «κανονικό» όχι με την έννοια της ένταξης σε μία αξιολογική κλίμακα, αλλά με την έννοια της «κατάταξης σ' ένα διευθετημένο εννοιολογικό παράδειγμα» βλ. Κοταρίδης Νίκος, *Πολιτικό σύστημα και νεωτερικότητα. Τα κόμματα στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους*, μελέτη υπό δημοσίευση.

Δ. Η ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ ΚΑΙ «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ-ΑΝΤΙΔΕΞΙΩΝ» ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Ο μετεμφυλιακός τρόπος άσκησης της εξουσίας, η εκτεταμένη χρήση των κατασταλακτικών μηχανισμών, ο αποκλεισμός ολόκληρων ομάδων πληθυσμού από το κράτος και τα προνόμια που αυτό παρείχε, έφεραν σταδιακά στο κέντρο του πολιτικού ανταγωνισμού το πρόβλημα του τρόπου άσκησης της πολιτικής κυριαρχίας. Ο χωρισμός της Ελλάδας σε δύο τμήματα δεν υπήρξε μόνο χωρισμός πολιτικός και «επί του πολιτικού» αλλά είχε μακροπρόθεσμες κοινωνικές συνέπειες για ολόκληρες ομάδες πολιτών, των οποίων η οικονομική δραστηριότητα και προοπτική, η θέση τους στον καταμερισμό εργασίας και την κοινωνική ιεραρχία, το πολιτισμικό τους κεφάλαιο επηρεάζονται σημαντικά από το «καθεστώς διακρίσεων». «Ο δεδομένος για την Ελλάδα», γράφει ο Σ. Αλεξανδρόπουλος, «ρόλος της πολιτικής εξουσίας στη δημιουργία εισοδημάτων, ιδιωτικών συμφερόντων και προνομιακών εξασφαλίσεων, καθώς και η μονόπλευρη και ανταρχική διαχείρισή του από τη συντηρητική παράταξη, στο πλαίσιο ενός "κλειστού" πολιτικού συστήματος, ωθούσε όλους όσοι αποκλείονταν από αυτό, σε μια κοινή βάση αντίθεσης προς το λεγόμενο "κράτος της Δεξιάς"».¹⁷

Η «συμβολική ταύτιση» της συντηρητικής παράταξης με το μετεμφυλιακό σύστημα πολιτικής κυριαρχίας¹⁸, στην εγκαθίδρυση του οποίου είχε ωστόσο συμβάλει οργανικά ο «έμμεσος ηττημένος του εμφυλίου»¹⁹, ο κεντρώος χώρος, εμπέδωσε στη δεκαετία του '60 μια ευρέως διαδεδομένη αντιδεξιά νοοτροπία. Πράγματι, πάνω στον καμβά της διαίρεσης εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες, σχεδιάζεται μία νέα σημαντική διαιρετική τομή, η τομή δεξιάς-αντιδεξιάς. Συστατικό στοιχείο του νέου αυτού «σχίσματος» είναι η αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών της μετεμφυλιακής διάρθρωσης του πολιτικού συστήματος (και του τριγώνου εξουσίας που συγκροτούν ο στρατός, το παλάτι και η συντηρητική κυβέρνηση)²⁰

17. Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, ό.π., σ.146.

18. Χαραλάμης Δ., ό.π., σ. 224.

19. βλ. Διαμαντόπουλος Θ. «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα αρχών ή ομάδα εξουσίας» στο συλλογικό έργο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Εστία, 1991, σ. 131

20. Για το προδικτατορικό τρίγωνο εξουσίας και τον κομβικό ρόλο του στρατού στο εσωτερικό του, βλ. Χαραλάμης Δ. «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο

Κόσμος: Μάριος Νικολιάνος
 Στουρνάρα 5, 106 83 ΑΘΗΝΑ
 Τηλ. 3610.427 - 3640.061

27.

και των οπαδών της «δημοκρατικής τομής».

Σταδιακά, η διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς τείνει να προσλάβει και ένα άλλο περιεχόμενο: από τη μία η δεξιά, φορέας μιας ιδεολογίας και οπαδός της διατήρησης μηχανισμών ελέγχου που, όπως έγραψε ο Α. Ελεφάντης, όχι μόνον δεν αντιστοιχούν, αλλά έρχονται σε «κατάφωρη αντίθεση με τη λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης»²¹ και από την άλλη η αντιδεξιά συσπειρώση, η οποία, παρά τις μεγάλες εσωτερικές αντιφάσεις της, επιδιώκει τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος.

Εγχειρήματα όπως η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα, η Δημοκρατική Ένωση του 1956 ή η εντυπωσιακή επάνοδος της αριστεράς το 1958 υποδηλώνουν, σ' ένα βαθμό, την αμφισβήτηση του συστήματος πολιτικής κυριαρχίας από δυνάμεις ευρύτερες της «εν στενή εννοία» κομμουνιστικής αριστεράς. Καθιστούν δε δυνατή, ήδη από το 1956, μία πρώτη «επαφή» των εκλογικών σωμάτων του κέντρου και της αριστεράς. Το ορόσημο όμως σ' αυτή τη διαδικασία αποτελεί η αναμέτρηση «γαλάζιων και κίτρινων» στις εκλογές του 1961, αναμέτρηση που κατέδειξε με σαφήνεια τα όρια ανοχής και τον ανελαστικό χαρακτήρα του καθεστώτος απέναντι όχι μόνον στην αριστερά, «εχθρόν ολοκλήρου του Έθνους»²², αλλά και την Ένωση Κέντρου. Βαθμιαία, η κομμουνιστική αριστερά και το Κέντρο τείνουν να ορίσουν εαυτούς ως «αντιδεξιά» τη στιγμή που η μεταπολεμική δεξιά έχει ήδη ορίσει εαυτήν ως αντι-αριστερά. Πρόκειται για ένα διπλό, αν και λόγω της αμφίσημης στάσης του Κέντρου, όχι απόλυτα συμμετρικό, ετεροπροσδιορισμό: προσδιορισμό του ενός ως άρνηση του άλλου και του άλλου ως άρνηση άρνησης. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ δεξιάς και αντιδεξιών δυνάμεων εγκαθιδρύεται και βαθαίνει μετά το 1961, εμποδώνεται κατά τη διάρκεια των μεγάλων αντιπαραθέσεων της δεκαετίας του '60 και επιβάλλεται – αποδυναμώνοντας την τομή της «εθνοπροσύνης» – ως η κυρίαρχη διαιρετική γραμμή της περιόδου 1961-1967 (βλ. σχ. 2). Πρόκειται

κράτος της μεταπολίτευσης. Εκσυγχρονισμός, κοινωνική συναίνεση και διαχειριστικές στρατηγικές», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28, Οκτ. 1986, κυρίως σσ. 58-63

21. Ελεφάντης Α., ό.π., σ. 67. Επίσης Χαράλαμπος Δ., (1989) σσ. 198, 227-229

22. Έτσι χαρακτήρισε την ΕΔΑ ο Κ. Καραμανλής, σε προεκλογική συγκέντρωση της Ε.Ρ.Ε. (27 Οκτωβρίου 1961). Παρατίθεται σε Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, Παπαζήσης, 1986, τόμος Δ', σ. 87.

για τον μετασχηματισμό, σύμφωνα με μία εύστοχη διατύπωση, της «δυναμικής» σε «ενεργό» αντιπαράθεση²³.

Αυτή η διαίρεση παρουσιάζει, ιδιαίτερα στα πρώτα βήματα της εμφάνισής της, τα χαρακτηριστικά μιας μη δομικού τύπου τομής διότι συγκροτείται κατ' αρχήν στην πολιτική σφαίρα και έχει ως κύριο θεματικό αντικείμενο τη μορφή άσκησης της πολιτικής κυριαρχίας. Πράγματι, η διάκριση μεταξύ δεξιών και «δημοκρατικών» αντιδεξιών κομμάτων δεν αναλογεί (παρά το ότι τέμνει το ίδιο, γνώριμο σε πολλές κοινωνίες, συνεχές δεξιάς-αριστεράς) στη διάκριση αριστεράς/δεξιάς στη Γαλλία, στη διάκριση σοσιαλιστικών/αστικών δυνάμεων σε Σουηδία, Νορβηγία, Δανία και Φινλανδία ή εργατικών/συντηρητικών στη Μεγάλη Βρετανία. Η ηγεμόνευση του αντιδεξιού «στρατοπέδου» από το (κοινωνιολογικά, πολιτικά, ιδεολογικά, οργανωτικά) αστικό κέντρο, η κυριαρχία ενός ιδεολογικού και αξιακού πλαισίου με έντονα τα σημάδια της τομής του εμφυλίου, η εστίαση του πολιτικού ανταγωνισμού στη μορφή πολιτικής κυριαρχίας, δίνουν ένα σημαντικό διαφορετικό πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο στο αναμφίβολα οικείο στον ελληνικό χώρο, και ριζωμένο στις κοινωνικές παραστάσεις, συνεχές αριστεράς-δεξιάς. Η διάκριση αριστεράς/δεξιάς στο μέτρο που εδράζεται, και ακριβώς γιατί εδράζεται, στις δομούσες τον πολιτικό ανταγωνισμό τομές εθνοκοφρόνων-μη εθνοκοφρόνων και δεξιάς-αντιδεξιάς προσλαμβάνει, στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, ένα διακριτό και πρωτότυπο περιεχόμενο.

Υπ' αυτή την έννοια, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς (συμπληρωματική και σε μεγάλο βαθμό αναιρετική της διαίρεσης εθνοκοφρόνων-μη εθνοκοφρόνων) δεν ανταποκρίνεται στο κλασικό κοινωνικό/οικονομικό περιεχόμενο της τυπικής βιομηχανικών κοινωνιών διαίρεσης αριστεράς/δεξιάς. Βέβαια μια πρώτη μορφή ταξικής ευθυγράμμισης των εκλογικών επιλογών, στον πέραν της κομμουνιστικής αριστεράς χώρο, εμφανίζεται στις εκλογές του 1964. Πράγματι, στις εκλογές αυτές, παρατηρείται σύμφωνα με τον Η. Νικολακόπουλο, η απαρχή μίας «διαδικασίας αναδιτάξης των εκλογικών ταυτίσεων προς την κατεύθυνση της αντιστοίχισής τους με ταξικές διαφοροποιήσεις»²⁴.

23. Θερόμος Ηλίας «Εκλογές και πολιτική αντιπαράθεση» *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 4, 1981, σ. 68.

24. Νικολακόπουλος Η., «Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα», ο.π.,

Αυτή η αναδιάταξη και, γενικότερα, η αναμφισβήτητη ύπαρξη μίας πολιτικής ταξικής σύγκρουσης στην ελληνική κοινωνία (της οποίας αδιάψευστος μάρτυρας είναι, εκτός των άλλων, η ισχυρή παρουσία και η «κοινωνιολογική συγκρότηση» της κομμουνιστικής αριστεράς), δεν είναι πάντως τέτοιας έκτασης ώστε να δικαιολογεί μία συνολική ερμηνεία της προδικτατορικής περιόδου, και, ειδικότερα, μία ερμηνεία της διαίρεσης δεξιάς/αντιδεξιάς, με όρους ταξικής πόλωσης²⁵. Η τομή της εθνοφοροσύνης, που δεν ταυτίζεται με την εαμική τομή (σε συνδυασμό με την ιδιότυπη στρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας) δημιούργησε τέτοιου τύπου εκρηκτικές πολιτικές αντιθέσεις που δεν επέτρεψαν τη διαμόρφωση μιας κλασικής ταξικού χαρακτήρα αντιπαράθεσης κοινωνικού μπλοκ προς κοινωνικό μπλοκ.

Συμπερασματικά, η σταδιακή εγκαθίδρυση της διαίρεσης δεξιάς-αντιδεξιάς, εν μέρει αναίρετική της τομής της «εθνοφοροσύνης», ώθησε, στο όνομα μιας νέας πολωτικής δυναμικής, μέσω και μόνον της εμφάνισής της, στην εξασθένηση της δικαστικής λογικής της τομής του εμφυλίου. Αυτή ακριβώς η εξασθένηση (βλ. σχ. 2), και όχι, όπως λαθεμένα θα περίμενε κανείς, η ενίσχυση της εμβέλειας της τομής, οδήγησε στη δικτατορία, διότι έθεσε σε κίνδυνο το σύστημα πολιτικής κυριαρχίας. Η εξασθένηση επέτρεψε την όξυνση των αντιθέσεων στο εσωτερικό του εθνικόφρονος στρατοπέδου, όξυνση που με τη σειρά της αποδυνάμωσε τις διαμορφωμένες στη βάση της τομής «αριστεροί-εθνικόφρονες» ταυτίσεις και έκανε δυνατή την προσέγγιση, «στιγμιαία» ήδη από το 1956 και μονιμότερα κυρίως μετά το 1961, τμήματος του «εθνικόφρονος» Κέντρου με την «αντεθνική» ΕΔΑ. Η δικτατορία αποτέλεσε την ακραία συνέπεια (και στο μέτρο που επέφερε τη χρεοκοπία και την κατάργηση της ίδιας της τομής «εθνικόφρονες-κομμουνιστές», την *reductio ad absurdum*) της δικαστικής λογικής της «εθνοφοροσύνης»²⁶.

σ. 307.

25. βλ. για μία τέτοια ερμηνεία: Βερναδάκης Χ., Μαυρίδης Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, 1991, σσ. 230-232.
26. βλ. Mavrogordatos George, «The Emerging Party System» σε Clogg R., *Greece in the 1980s*, Macmillan, 1983, σ. 74.

II. ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ-ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Τα κόμματα είναι φορείς ποικίλων δημόσιων και ιδιωτικών συμφερόντων. Ταυτόχρονα όμως είναι «στο μέτρο που “παράγουν” με σχεδόν αποκλειστικό τρόπο την πολιτική προσφορά», πολιτικές επιχειρήσεις²⁷. Ως πολιτικές επιχειρήσεις τείνουν να δρουν στρατηγικά, νοούμενη η στρατηγική ως σχέδιο επιτυχούς δράσης μεσομακροπρόθεσμου χαρακτήρα βασιζόμενο στον ορθολογισμό και στην αλληλεξάρτηση των κινήσεων των πρωταγωνιστών²⁸.

Τα κόμματα εν τούτοις δεν επιζητούν το σημείο μεγιστοποίησης του πολιτικού και εκλογικού οφέλους απελευθερωμένα από ιδεολογικές δεσμεύσεις και καταναγκασμούς. Το εύρος των επιλογών στρατηγικής ενός κόμματος – και συνακόλουθα ο εκλογικός ορθολογισμός του – περιορίζεται, μεταξύ άλλων, από τις αξιακές/ιδεολογικές προαποδοχές και σκοπεύσεις του, από το βάρος και την πολιτική εμβέλεια των συμφερόντων με τα οποία συνδέεται ή εκπροσωπεί, από το γνωστικό ορίζοντα και το know how της ηγεσίας του. Επιπλέον, η κάθε φορά προκρινόμενη στρατηγική, στο μέτρο που είναι ρητά διατυπωμένη και δεν συγκροτείται απλοσπασματικά ως το άθροισμα επιμέρους τακτικών, περνά αναπόφευκτα από τα καθδιανά δίκρανα του καθημερινού πολιτικού αγώνα. Η πολιτική συνιστά «ένα εγχείρημα στο παρόν», είναι «η τέχνη της νίκης των καθημερινών μαχών»²⁹. Η πολιτική στρατηγική συνεπώς δοκιμάζεται, διορθώνεται, τροποποιείται και άρα σε μεγάλο βαθμό συγκροτείται – και αποκαλύπτεται στα μάτια των ίδιων των εμπνευστών της – μέσα στη «σκόνη της αρένας».

Ειδικότερα, νοούμε, ως στρατηγική στο κομματικά οριζόμενο ανταγωνιστικό πεδίο, το σχέδιο επιτυχούς δράσης που αποσκοπεί στην κατάληψη (ή διατήρηση) μιας συγκεκριμένης θέσης στο νοητό άξονα αριστεράς-δεξιάς και στη βελτίωση του ανταγωνιστικού status ενός κόμματος. Οι «τομεακές» πολιτικές (οικονομικές, κοι-

27. Charlot Jean, «Partis politiques, pour une nouvelle synthese theorique» in Meny, 1989, ό.π. σ. 212.

28. πρβλ. Shaw, Martin «Strategy and Social Process: Military Context and Sociological Analysis» *Sociology*, vol. 24, No 3 Αύγουστος 1990, σσ. 468, 471.

29. Τσερόνι Ουμπέρτο, *Θεωρία του πολιτικού κόμματος*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986, σσ. 68, 49.

ωνικές, θεσμικές κ.λπ.) αντιμετωπίζονται - υπό το πρίσμα αυτό - ως επιμέρους όψεις και εργαλεία των στοχεύσεων ενός κομματικού οργανισμού.

Τα παραδείγματα της στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥΝ (1989-1990) θα επιτρέψουν την καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς δομεί το μεταδικτατορικό πολιτικό πεδίο.

Α. Η ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ - ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΥ ΠΟΛΟΥ.

1. Η περικύκλωση της αριστεράς.

Το ΠΑΣΟΚ ακολουθεί, μετά το 1974, μία δυναμική στρατηγική μεταλλαγής του αρχικού του πολιτικού προφίλ, με στόχο την καθιέρωσή του ως κόμματος κυβερνητικής κλίσης.

Η πορεία προς την εξουσία υποστηρίζεται από μία στρατηγική που σχηματικά διακρίνεται από 3 φάσεις: Το 1974 άμεσος στόχος ήταν «η καθιέρωση του ΠΑΣΟΚ ως ενός τελείως νέου κόμματος με διακριτή και μη διαφορούμενη ταυτότητα και χωρίς δεσμούς με το παρελθόν. Μέχρι το 1977 ο στόχος υπήρξε η ανάδειξη του στο δεύτερο μεγάλο κόμμα, και η χωρίς αμφισβήτηση επιβολή της κυριαρχίας του στο εσωτερικό της διαιρεμένης αντιπολίτευσης ως της μόνης φερέγγυας εναλλακτικής λύσης απέναντι στη Ν.Δ. Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση, η κοινοβουλευτική πλειοψηφία εμφανίζεται, τελικά, σαν ρεαλιστική πιθανότητα».³⁰

Πράγματι το ΠΑΣΟΚ το 1974, ως ανταγωνιστικά μη ώριμο κόμμα, καλείται να οικοδομήσει ένα «ασφαλές» εκλογικό σώμα, ένα εκλογικό σώμα (προ)διατεθειμένο με σχεδόν «αυτόματο» και «μηχανικό» τρόπο να το υποστηρίξει.³¹ Επιδιώκει, λοιπόν, στην πρώτη φάση της συγκρότησης και ανάπτυξής του, να διατυπώσει ένα σαφές και διακριτό σώμα ιδεών και να καταλάβει έναν πολιτικό χώρο εναργώς διακριτό από εκείνον των ήδη εγκαθιδρυμένων πολιτικών κομμάτων. Δεν λειτουργεί συνεπώς ως κόμμα του μέσου, κείμενο

30. Mavrogordatos G., ό.π., σ. 79.

31. πρβλ. Robertson David, *A Theory of Party Competition*, London, John Wiley and Sons, 1976, σ. 134.

απλώς στα αριστερά της ΕΚΝΔ και στα δεξιά της κομμουνιστικής αριστεράς, αλλά ως νέο κόμμα και κόμμα νέων ιδεών. Επιπλέον, αυτοτοποθετούμενο εκτός του κύκλου του «πλειοψηφικού κομφορμισμού», ενεργεί ως κόμμα «δομικής αντιπολίτευσης», κόμμα ιδεολογικό και μη πραγματιστικό. Επομένως, η πρωταρχική συγκρότηση του σοσιαλιστικού πόλου είναι συγκρότηση κόμματος *αρχιτεκτονικού τύπου*, κόμματος του οποίου οι επιλογές πολιτικής απέχουν πολύ από την πολιτική του status quo³².

Σ' αυτό το πλαίσιο, η περικύκλωση της αριστεράς, η πλαγιοκόπηση δηλαδή συχνά και εξ αριστερών της κομμουνιστικής αριστεράς, αποτελεί κεντρικό και κρίσιμο στοιχείο ενός ιδιότυπου «πολυσυλλεκτικού» διαβήματος που ωθεί το ΠΑΣΟΚ να λειτουργεί συγχρόνως ως ριζοσπαστικό κέντρο (τοποθετημένο στα αριστερά της εκ προελεύσεως συγγενούς ΕΚΝΔ) και ως «αριστερά της αριστεράς»³³. Η διπλή αυτή λειτουργία επιτρέπει στους Έλληνες σοσιαλιστές να διασφαλίσουν τον επιζητούμενο «φυσικό» δεσμό με τμήμα του εκλογικού σώματος, να επιτύχουν μία σημαντική, για τα δεδομένα ενός κεντρογενούς κόμματος, αρχική κινητοποίηση οργανωμένων μελών και, με τμήμα το χαμηλό ποσοστό των εκλογών του 1974, να συγκροτηθούν σε δύναμη με προσδοκία διάρκειας, με ίδια φυσιογνωμία και διακριτή πολιτικά και ιδεολογικά απήχηση.

Η μεταγενέστερη (κυρίως από το 1977 και μετά) κίνηση κατάληψης του κεντρικού χώρου, σ' ένα κομματικό σύστημα ιδεολογικά πολωμένο και σηματοδομένο από τη διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς, έπεται της κατάληψης τμημάτων πλησίον του αριστερού άκρου του άξονα, ακολουθεί δηλαδή τον περιορισμό – όχι όμως και την εξουδετέρωση – των απειλών που προέρχονται από την κομμουνιστική αριστερά. Η κεντρομόλος κίνηση φθάνει μετά την επιβεβαίωση και σχετική κατοχύρωση της αριστερής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ,

32. πρβλ. *ibid.* σ. 3.

33. Είναι συνεχής και αδιάλειπτη η φροντίδα του ΠΑΣΟΚ να θεωρηθεί ριζοσπαστικότερο από το ΚΚΕ (βλ. Papadopoulos Ioannis, *Dynamique du discours politique et conquete du pouvoir: Le cas du PASOK, 1974-1981*, Ed. Peter Lang, Berne, 1989, σσ. 324, 325). Επίσης, η σκληρή κριτική του ΠΑΣΟΚ προς το ΚΚΕ εσ. ως «νεροκουβαλητή της δεξιάς» που κατέχεται από το άγχος «αναγνώρισης από το κατεστημένο» (*ibid.*, σ. 328) υπηρετεί τη στρατηγική σκόπευση περικύκλωσης των αριστερών ανταγωνιστών του σοσιαλιστικού πόλου.

διαδέχεται, για να το διατυπώσουμε ακριβέστερα, την ενισχυμένη οχύρωση της αριστερής περιφράξης του «κινήματος». Η μετριοπάθεια είναι η περαίωση του ριζοσπαστισμού, το συνακολούθημα, όχι η αντίθεσή του.

2. Επέκταση προς το κέντρο και η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς

Εάν λοιπόν ο εναγκαλισμός της αριστεράς, η πολιτική περικύκλωσή της συνιστούσε το βήμα εδραίωσης της πολιτικής δύναμης «ΠΑΣΟΚ», για να περιφρουρηθεί και ολοκληρωθεί το βήμα αυτό είχε ανάγκη τον αντίποδά του, την επέκταση προς το κέντρο.

Επομένως δεύτερο σταθμό στην πορεία εξουσίας του ΠΑΣΟΚ αποτελεί η ήττα του πιο συγγενούς ανταγωνιστή, της ΕΔΗΚ, η οποία διεκδικεί την ιστορική συνέχεια της κεντρικής παράταξης και, προπάντων, την ίδια με αυτό εκλογική πελατεία³⁴. Τα κύρια σημεία της επίθεσης εναντίον της ΕΔΗΚ, εν όψει των εκλογών του 1977, ήταν τα ακόλουθα:

- α. Η ΕΔΗΚ ενίσχυε την κυβέρνηση της δεξιάς σε όλα τα μεγάλα θέματα της εξωτερικής πολιτικής.
- β. Η ΕΔΗΚ σχεδίαζε μετεκλογική συνεργασία με τη Ν.Δ.
- γ. Η ΕΔΗΚ συνεπώς δεν αποτελούσε τον φυσικό διάδοχο της Ενώσεως Κέντρου και του ανένδοτου αγώνα³⁵.

Η συγκέντρωση πυρός δεν επιτρέπει κανένα διαγνωστικό διασταγμό ως προς τον κεντρικό άξονα της επίθεσης: η ΕΔΗΚ είναι υπόλογη απόπειρα εξόδου από το υποσύστημα των «δημοκρατικών και αντιδεξιών δυνάμεων», έχει διαβεί το ιστορικά χαραγμένο σύνορο δεξιάς/αντιδεξιάς.

Το πλήγμα που δέχθηκε το κόμμα του Γεωργίου Μαύρου το 1977, και που οδήγησε στην τελική εξαφάνισή του από την ελληνική πολιτική σκηνή, σηματοδοτεί την οριστική ήττα των λεγόμενων «αντιπολιτικών» και μετριοπαθών πόλων του ελληνικού κομματικού συστήματος. Όλη η οργάνωση και ανάπτυξη αυτού του τελευταίου θεμελιώνεται, μεταπολιτευτικά, επί της ήττας ή συντριβής των λιγότερο «αντιδεξιών» δυνάμεων του αντιδεξιού υποσυστήμα-

34. Μανρογordatos, ό.π., σ. 79.

35. Βερέμης Θάνος, «Η παρακμή του Κέντρου μετά το 1974» σε *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 186, 187.

τος, των δυνάμεων δηλαδή εκείνων που στο εσωτερικό κάθε πολιτικής οικογένειας (ΕΚΝΔ,³⁶ ΕΔΗΚ στο εσωτερικό του κέντρου, ΚΚΕ εσ. στο εσωτερικό της κομμουνιστικής αριστεράς), υιοθετήσαν, για διαφορετικούς λόγους η καθεμία, πολιτική μετριοπαθούς αντιπολίτευσης απέναντι στην κυβερνώσα δεξιά. Ειδικότερα, η ήττα της αντιπολιτευτικής ΕΔΗΚ και, μέχρι σήμερα, η απουσία σημαντικών κομμάτων στο μεταίχμιο της διαχωριστικής γραμμής δεξιάς/αντιδεξιάς, δείχνουν ότι η κεντρία περιοχή έχει μετατραπεί μεταδικτατορικά σε ζώνη υψηλού κινδύνου για τους σχηματισμούς που δεν σέβονται τον νόμο της αντιδεξιάς τομής. Το ΠΑΣΟΚ επιβάλλεται στον κεντρικό χώρο όχι, σύμφωνα με την κλασική διατύπωση του Dunerger, ως «το άθροισμα των μετριοπαθών των δύο αντιπάλων μπλοκ», αλλά ως η δύναμη κρούσης και η αιχμή του δόρατος του αντιδεξιού στρατοπέδου. Για το ΠΑΣΟΚ η αντιδεξιά στάση γίνεται ένα *ab-solutum* κριτήριο κατάταξης των άλλων, εργαλείο επιβολής της κυριαρχίας του στο εσωτερικό του αντιδεξιού χώρου. Η στρατηγική ήττα των συγγενέστερων και λιγότερο αντιδεξιών του αντιπάλων (φιλελεύθερο Κέντρο, ευρωκομμουνιστική Αριστερά) συνιστά, υπ' αυτό το πρίσμα, την εναργέστερη κατάδειξη της ισχύος και της εμπέλειας, μεταδικτατορικά, της τομής που διαχωρίζει δεξιές και αντιδεξιές πολιτικές δυνάμεις.

3. Ο κεντρόφυγος «κεντρισμός»

Το ΠΑΣΟΚ μετά την ήττα και λόγω της ήττας της ΕΔΗΚ είναι σε θέση πλέον να υιοθετήσει, και πράγματι υιοθετεί, μία φιλόδοξη κεντρομόλο τακτική για να προσεγγίσει το νοητό σημείο μεγιστοποίησης των ψήφων³⁷. Ολοκληρώνει, μέσω μιας ταχείας και ανεμπόδιστης επέκτασης, την κατοχή της κεντρίας περιοχής του πολιτικού συνεχούς, περιοχή όπου παρατηρείται η πολυπληθέστερη συγκέντρωση εκλογέων, συγκροτούμενο βαθμιαία ως δύναμη «υ-

36. Τον Φεβρουάριο του 1976 η ΕΚΝΔ μετονομάζεται σε ΕΔΗΚ

37. Η διαμόρφωση μιας μετριοπαθούς εικόνας έχει πάντως αρχίσει πριν από τις εκλογές του 1977 (Spourdalakis M., *The rise of the Greek Socialist Party*, Routledge, 1988, σσ. 162-166). Ενισχύεται κατά πολύ, όμως, συνοδευόμενη από την επονομασθείσα «στρατηγική των δύο ταχυήτων», (ibid. σ. 183) μετά την ήττα της ΕΔΗΚ και ενόψει της εκλογικής αναμέτρησης του 1981 (βλ. επίσης Papadopoulos, ό.π., σσ. 308, 311, 312).

πεύθυνα» και «μετριοπαθής», ως δύναμη κυβερνητικής κλίσης. Έτσι, η αρχική θεμελιακά «κεντρόφυγη» τοποθέτηση του ΠΑΣΟΚ στον ανταγωνιστικό άξονα συνοδεύεται και συμπληρώνεται – δευτερογενώς όχι όμως και δευτερευόντως – από μία συστηματική κεντρομόλο κίνηση. Βέβαια, το κόστος της μετριοπάθειας, αναπόφευκτο επακολούθημα κάθε κεντρομόλου στρατηγικής με εμβέλεια θα μπορούσε – για έναν ενδιαμέσο πόλο που δρα σ' ένα πολωμένο κομματικό σύστημα – να είναι υψηλό. Ωστόσο, τα προσεχτικά προς το κέντρο βήματα του ΠΑΣΟΚ, η διαφαινόμενη προοπτική γρήγορης ανόδου στην εξουσία και, κυρίως, η μεγάλη ιδεολογική απόσταση που εξακολουθεί να το διακρίνει από τον συντηρητικό αντίπαλό του ελαχιστοποιούν, σ' ένα ανταγωνιστικό πεδίο διχοτομικά συγκροτημένο, αυτό το κόστος³⁸.

Θα ονομάσουμε τη στρατηγική, που υποστηρίζει την τελική φάση προς την εξουσία (1977-1981), καθώς και την κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ, ως στρατηγική του «κεντρόφυγου κεντρισμού»³⁹. Δίπλα στον κεντρικό προσανατολισμό, στραμμένο προς την κεντρώα συγκέντρωση εκλογέων, εκδηλώνονται, ξετυλίγονται και αναπτύσσονται κεντρόφυγες κινήσεις ή τακτικές, ρητές και υπαινικτικές, οι οποίες – χάρη στη δεξιοτεχνία της επιτελικής ομάδας του ΠΑΣΟΚ – αντί να εξουδετερώσουν τον κεντρικό προσανατολισμό – ή να εξουδετερωθούν από αυτόν – λειτουργούν συμπληρωματικά. Η σύνθετη αυτή ισορροπιστική στρατηγική επιτρέπει στον σοσιαλιστικό πόλο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που κυβερνά τη χώρα, να περιορίσει – σ' ένα κομματικό σύστημα σημαδεμένο από την ισχυρή παρουσία της αριστεράς – το υψηλό εκλογικό και πολιτικό κόστος της μετριοπάθειας και να μειώσει την απόσταση ανάμεσα στα υπεσχημένα και στην «εκκρεμότητα της πραγμάτωσής τους»⁴⁰.

38. πρβλ. Robertson, ό.π. σσ. 40, 41. Η ιδεολογική απόσταση που χωρίζει τα δύο μεγάλα ελληνικά κόμματα σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά είναι, σύμφωνα με τα στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* (άνοιξη του 1983), η μεγαλύτερη μεταξύ των 12 χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (Papadopoulos, ό.π. σ. 314).
39. Όρος δανεισμένος από τους George Ross και Tony Daley, οι οποίοι τον χρησιμοποίησαν με περιεχόμενο διαφορετικό από το αποδιδόμενο σ' αυτή μελέτη. Ross-daley «The French Socialist Experiment» *Socialist Review*, No 8/88, Vol. 16, 3-4, Μάιος-Αύγουστος 1986, σ. 38.
40. Το παράδειγμα της επιλογής του Σαρτζετάκι ως Προέδρου της Δημοκρατίας

Ο κεντρόφυγος κεντρισμός συνιστά την εξίσωση επιτυχίας του ΠΑΣΟΚ. Η ενδιάμεση θέση του σοσιαλιστικού πόλου, σ' ένα σύστημα με υψηλή ιδεολογική πόλωση και διεπόμενο από τους καταναγκασμούς της ενισχυμένης αναλογικής, ενέχει μόνιμο στρατηγικό ζητούμενο περιορισμού της επιρροής του αριστερού πόλου ως την αναγκαία συνθήκη και το κρίσιμο συμπλήρωμα της κυριαρχίας επί της μετριοπαθούς συγκέντρωσης εκλογέων. Οι περιπτώσεις του γαλλικού και του ισπανικού σοσιαλιστικού κόμματος (δεκαετία '70), όπως και οι περιπτώσεις της SFIO (δεκαετία '50 και '60) ή του πορτογαλικού σοσιαλιστικού κόμματος (δεκαετία '70) υπογραμμίζουν, οι μεν πρώτες θετικά, οι δε δεύτερες *a contrario*, τη στρατηγική σημασία που έχει ο περιορισμός ή η εξουδετέρωση του αριστερού πόλου για τη συγκρότηση του ενδιάμεσου πόλου σε δύναμη κυβερνητικής κλίσης. Τα ενδιάμεσα κόμματα, υφιστάμενα διπλή πλευρική πίεση και αναζητούντα αμφίπλευρη επέκταση, τείνουν να προσαρμόσουν την πράξη και τον λόγο τους στη στρατηγική τους θέση.

Έτσι και το ΠΑΣΟΚ, όπως κάθε κόμμα, μιλάει τη γλώσσα της ιδεολογίας του αλλά και τη γλώσσα της ενδιάμεσης τοποθέτησής του, συμπεριφέρεται όχι μόνον ως φορέας ιδεών και συμβόλων, αλλά και ως «κάτοχος θέσης». Το δισυπόστατο είναι, υπ' αυτό το πρίσμα, η «φύση» του, αλλά και η δυναμική του. Η ενδιάμεση θέση του σφραγίζει την πολιτική και προγραμματική φυσιογνωμία του, τη ρητορική και το πολιτικό του ύφος, τις δημόσιες πολιτικές του. Οι

(1985) είναι, από αυτή τη σκοπιά, χαρακτηριστικό. Η μη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή δεν αποτέλεσε εγκατάλειψη της μετριοπάθειας, αλλά συμπλήρωμα και συνόδευμα αυτής της συνολικά μετριοπαθούς και «υπεύθυνης» πολιτικής του κυβερνώντος ΠΑΣΟΚ. Η μη υποστήριξη του Κ. Καραμανλή και η επιλογή του Σαρτζετάκη - πράξη με έντονο «αντιδεξιό» συμβολικό περιεχόμενο - συνιστούν την κρίσιμη κίνηση που επανατοποθετεί το ΠΑΣΟΚ «στα αριστερά» που του επιτρέπει δηλαδή όχι μόνο να κινητοποιήσει εκ νέου τον σε αδράνεια ευρισκόμενο κομματικό μηχανισμό, αλλά να αποτρέψει ή να περιορίσει τη διαγραφόμενη διεύθυνση στις παρυφές του σοσιαλιστικού εκλογικού σώματος της πάντα απειλητικής κομμουνιστικής αριστεράς. Η αποτελεσματικότητα αυτής της «κίνησης» υποδεικνύει, παρά τα περί του αναθέτου λεγόμενα, τις βαθιές ρίζες του αντιδεξιού συνδρόμου σε σημαντικά τμήματα του εκλογικού σώματος. Για την προεδρική εκλογή του 1985 βλ. την εύστοχη ανάλυση της I Kamtsidoy, *Pratique et revision constitutionnelle dans la République Hellenique* (1975-1986), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris X, 1989, σ. 68 και επ., ιδίως 71 επ. και 82 επ.

συχνές μεταστροφές πολιτικής, η συχνή δραματοποίηση του πολιτικού αγώνα, η εναλλαγή αδιάλλακτης ρητορικής και μετριοπαθούς πράττειν μαρτυρούν, πέραν της σύνθετης επιρροής που ασκεί η κεντρο-αριστερή καταβολή του, λιγότερο ιδεολογική ασυνέπεια και περισσότερο *ανταγωνιστική ανασφάλεια*. Η ανασφάλεια αυτή και το πρόσωπο του Ιανού που παράγει, είναι συνάρτηση όχι της ανωριμότητάς του, της «μη σοσιαλ-δημοκρατικοποίησης» του, αλλά της τρωτής στρατηγικής του θέσης. Η στρατηγική λογική του ΠΑΣΟΚ, ο κεντρόφυγος κεντρισμός, είναι ώριμο τέκνο της *ενδιάμεσης θέσης του* και μόνον οι ακραίες και μη αναγκαίες όψεις της (κατάχρηση προσωπειών, έντονος δημαγωγικός λόγος, γράπωμα στην εξουσία) οφείλονται στις κεντρικές καταβολές του κόμματος ή στην ιδιοσυγκρασία της ηγεσίας του και ειδικότερα του ιδρυτή και αρχηγού του. Συνεπώς, σε μία άλλη προοπτική, *η ενδεχόμενη ριζική εξασθένιση του τρίτου πόλου και, συνακόλουθα, η τροποποίηση της στρατηγικής θέσης του ΠΑΣΟΚ, θα ενίσχυαν δομικά την ανταγωνιστική ασφάλεια του κόμματος και θα συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός σταθερότερου και συνεκτικότερου πολιτικού προφίλ.*

4. Στρατηγικός εθισμός και η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς.

Κοινός παρονομαστής και θεμέλιο της επιτυχούς εκλογικής στρατηγικής του ΠΑΣΟΚ, αξίζει να το ξανατονίσουμε, υπήρξε, σ' όλες τις διαδοχικές εκδοχές της, η ανάδειξη ως κεντρικής διαιρετικής τομής στο εσωτερικό του κομματικού συστήματος της διαίρεσης δεξιάς/αντιδεξιάς. Η εμπειρία της μετεμφυλιακής πολιτικής εξέλιξης αλλά και η απουσία σημαντικών διαιρετικών τομών άλλου τύπου (θρησκευτικού, εθνικού, γλωσσικού χαρακτήρα), διευκόλυναν την κυριαρχία αυτής της διαίρεσης. Η επιλεκτική ανάδειξη της «αντιδεξιάς» τομής ως της *μεγάλης τομής* αποτελεί *συστατικό στοιχείο της επιχειρησιακής φυσιογνωμίας του κόμματος*, είδος, για να χρησιμοποιήσουμε μία διατύπωση του Αριστοτέλη, «έξεως προαιρετικής»⁴¹. Η συστηματική στρατηγική και τακτική χρήση του αντιδεξιού συνδρόμου από το ΠΑΣΟΚ δεν υπακούει πάντα σε συνειδητές ωφελμιστικού τύπου επιλογές. «Η έξις», έγραψε ο κοινωνιολόγος P. Bourdieu, γεννά στρατηγικές που μπορεί να είναι αντικει-

41. Παρατίθεται από τον Κ.Ι. Δεσποτόπουλο, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, Παπαζήσης, 1978, σ. 124.

μενικά σύμφωνες προς τα αντικειμενικά συμφέροντα των δημιουργών τους, χωρίς να έχουν γίνει σαφώς αντιληπτές μ' αυτό το σκοπό. (...) Όταν οι άνθρωποι δεν έχουν παρά ν' αφήσουν ελεύθερη την έξιν τους για να υπακούσουν στην εγγενή αναγκαιότητα του πεδίου και να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις που βρίσκονται εγγεγραμμένες σ' αυτό (...), δεν έχουν καθόλου συνείδηση ότι θυσιάζουν σ' ένα καθήκον και, ακόμα λιγότερο, ότι αναζητούν τη μεγιστοποίηση του κέρδους (...). Έχουν, λοιπόν, το επιπρόσθετο κέρδος να θεωρούν τους εαυτούς τους και να θεωρούνται ως τελείως ανιδιοτελείς»⁴².

Άλλοτε, λοιπόν, «ιδιοτελής» και άλλοτε «ανιδιοτελής», το ΠΑΣΟΚ οργανώνει συστηματικά και αποφασιστικά την πολιτική του στρατηγική γύρω από τον άξονα δεξιάς/αριστεράς. Ο άξονας αυτός αποτελεί αναμφίβολα συντακτικό στοιχείο της εμφανούς και αφανούς λογικής στη βάση της οποίας συγκροτείται και λειτουργεί η μεταδικτατορική ελληνική πολιτική σκηνή. Αποτελεί συγχρόνως κρίσιμο διαμορφωτικό στοιχείο της *κουλτούρας* του σοσιαλιστικού πόλου, μιας δύναμης που έχει προσαρμόσει όλες τις πτυχές της πράξης και του λόγου της, μέσα από έναν χρόνιο και επίμονο εθισμό, σ' αυτό το πρότυπο διχοτομικής προσέγγισης του πολιτικού πεδίου. «Το ειθισμένον» όμως, «ώσπερ πεφυκός ήδη γίνεται».

B. Ο ΣΥΝ ΚΑΙ Η ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ

1. Πολιτικός «αναχωρητισμός» και στρατηγική επέκτασης

Ο κύριος εκπρόσωπος της μεταδικτατορικής κομμουνιστικής αριστεράς, το ΚΚΕ λόγω κυρίως της βιαιότητας της ενδοπαραταξιακής σύγκρουσης, απότοκο της διάσπασης του κόμματος και της αντιπαράθεσης για την κυριαρχία επί του αριστερού χώρου, παρέμεινε, σ' όλη τη δεκαετία του '70, δέσμιος ενός πολιτικού *αυτοπεριορισμού*: αντιμετώπισε την περιοχή ανάμεσα στο αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος και το κέντρο, την κεντροαριστερή περιοχή, ως πεδίο αποκλειστικής κυριαρχίας άλλων πολιτικών δυνάμεων, ως, δηλαδή, εκτός ανταγωνισμού πεδίο.

Οι κυβερνητικές επιλογές της περιόδου 1985-1989, με πρώτη την

42. Bourdieu Pierre «Μερικές ιδιότητες των πεδίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 80, 1981, σσ. 8, 9.

εφαρμογή του «σταθεροποιητικού προγράμματος» που έθεσε σε δοκιμασία το κεντρικό στοιχείο της πολιτικής υπεροχής του ΠΑΣΟΚ, το λεγόμενο «κοινωνικό προφίλ», η κορυφή της πολιτικής και «ηθικής» αφερεγγυότητας του κυβερνώντος κόμματος κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους, συνέβαλαν στην τροποποίηση των δεδομένων του κομματικού ανταγωνισμού. Η μείωση της απήχησης του ΠΑΣΟΚ, η απομόνωσή του τόσο από δεξιά, όσο, και κυρίως, από αριστερά, η σημαντική, αν και όχι εντυπωσιακή, αύξηση της ελκτικής δύναμης της αριστεράς και ειδικότερα του νεοσυσταθέντος ΣΥΝ, τάσεις που με συγκλίνοντα τρόπο υποδεικνύουν οι δημοσκοπήσεις της περιόδου 1986-1989, διαγράφουν ένα ευνοϊκό πεδίο για την ανάπτυξη της επιρροής του τρίτου πόλου⁴³. Η είσοδος της αριστεράς, σύμφωνα με τη διατύπωση γνωστού στελέχους της, στον «ενδιάμεσο, δημοκρατικό σοσιαλιστικό, κεντροαριστερό χώρο»⁴⁴ εμφανίζεται – ήδη από το 1986 – ως δυνατή.

Η ενοποίηση του παραδοσιακού αριστερού χώρου στον ΣΥΝ καθώς και η συμβολή στη διαμόρφωσή του προσωπικοτήτων και τάσεων προερχομένων από το ΠΑΣΟΚ, λειτούργησε σαν το έναυσμα μιας στρατηγικής επέκτασης. Άλλωστε, το ίδιο το γεγονός της ίδρυσης του ΣΥΝ αλλάζει τα δεδομένα του ανταγωνισμού, αυξάνει την ένταση της αντιπαράθεσης με τον ενδιάμεσο πόλο, σηματοδοτώντας, σε συνθήκες κρίσης αυτού του τελευταίου, το τέλος του πολιτικού αναχωρητισμού της αριστεράς.

Επιπλέον, η σταδιακή διάρρηξη των δεσμών συγγένειας μεταξύ των δύο πόλων του αντιδεξιού υποσυστήματος⁴⁵, η ανάδειξη δίπλα, και εν μέρει αναιρετικά, στην παραδοσιακή διαχωριστική γραμμή «δεξιάς- αντιδεξιάς» του θέματος του εκσυγχρονισμού, καθώς και της κάθαρσης, ως νέων διαστάσεων του κομματικού ανταγωνισμού⁴⁶, ενισχύουν την αυτόνομη ιδεολογική και πολιτική παρουσία του τρίτου πόλου. Η λογική των πραγμάτων φαίνεται να ωθεί την κομμουνιστική και κομμουνιστογενή αριστερά να υπερβεί την πα-

43. βλ. Αναστασάκος, Βούλγαρης, Νικολακόπουλος, *Εκλογές 1989-1990*, Εκδ. «ΤΑ ΝΕΑ», 1990, σ.14. Επίσης Δημητράς Π., *Πολιτικός περίγυρος, κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα, Λύχνος*, 1991, σ. 93.

44. Ανδρουλάκης, Μ., *Μετά, Νέα Σύνορα*, 1992, σ. 139.

45. Νικολακόπουλος σε Λυριντζής-Νικολακόπουλος, *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, 1990, σ. 211.

46. Αναστασάκος κ.ά., ό.π. σσ. 10, 14.

ραδοσιακή της λειτουργία εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων και του κυρίως κορμού της εαμικής αντίστασης – λειτουργία που η κοινωνική και «πελαταιακή» πολιτική του ΠΑΣΟΚ, καθώς και η εξάντληση των παλαιών γενεών, ήδη είχαν θέσει σε κρίση – αναλαμβάνοντας και την εκπροσώπηση σημαντικού τμήματος των ασαφούς αναμφίβολα περιεχομένου εκσυγχρονιστικών τάσεων που αναδεικνύει η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

Η αριστερά καλείται, με έπαθλο την ανάληψη ενός νέου ρόλου στο πολιτικό σύστημα, να επιτύχει τη μεγάλη σύνθεση ανάμεσα στα κατεξοχήν δικά της ερείσματα ισχύος (λαϊκό, προσφυγικό, εαμικό στοιχείο), υπόβαθρο της μέχρι τότε πολιτικής δυναμικής της, και στην εκπροσώπηση νέων αιτημάτων και στρωμάτων. Από αυτή τη σκοπιά, το εγχείρημα του ΣΥΝ, συνάντηση κομμουνιστικών, κομμουνιστογενών και κεντροαριστερών δυνάμεων με ίδια δυναμική υπερβαίνουσα τις επιμέρους συνιστώσες, θα μπορούσε – εκτός των άλλων – να μετριάσει, σε συνθήκες κρίσης του κεντρογενούς πόλου, τις επιπτώσεις επί της ελληνικής αριστεράς της κατάρρευσης του «απαραχτού σοσιαλισμού». Θα μπορούσε δηλαδή μέσω του εσωτερικού μετασχηματισμού της ελληνικής αριστεράς, μέσω της διαλεκτικής «έσωθεν», να αντιμετωπίσει καλύτερα την απειλή και τον κίνδυνο «έξωθεν». Σε μία συγκυρία γενικευμένης αναδίπλωσης των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Ευρώπη, η ελληνική αριστερά ακολουθεί επεκτατική στρατηγική και εμφανίζεται ικανή όχι μόνον να αναχαιτίσει, αλλά και να αντιστρέψει, έστω προσωρινά, την πτωτική της πορεία.

Η εν όψει των εκλογών του Ιουνίου 1989 στρατηγική είναι μία στρατηγική σύνθετη και πολυμερής, η δε αιχμή της είναι δίδυμη. Έχει, από την ίδια τη λογική των πραγμάτων και τη δεδομένη τοποθέτηση στο πολιτικό συνεχές των παρατάξεων, ως κεντρικό πολιτικό στόχο (δεν έχει σημασία αν ο στόχος αυτός είναι συνειδητός ή όχι), τη διείδυση στο αριστερό τμήμα του εκλογικού σώματος του ΠΑΣΟΚ. Η ανάδειξη όμως κατά τη διάρκεια της παρατεταμένης κρίσης του 1988-89, των θεμάτων της «κάθαρσης», του «εκσυγχρονισμού» και του «πολιτικού ήθους και ύφους» στο κέντρο του πολιτικού ανταγωνισμού, επιτρέπει στον ΣΥΝ να απευθυνθεί και στο κατεξοχήν κεντρογενές και μετριοπαθές τμήμα του σοσιαλιστικού εκλογικού σώματος. Πρόκειται για μία πολυσυλλεκτικού χαρακτήρα – κοινωνιολογικά και πολιτικά – φιλόδοξη στρατηγική

που αφενός πιέζει εξ αριστερών τον ενδιαμέσο πόλο, αφετέρου τείνει να τον περικυκλώσει. Η επιλογή αυτή διπλής πίεσης αποδεικνύεται εν μέρει αποτελεσματική, όπως εμφανίζεται από το εκλογικό αποτέλεσμα του Ιουνίου, διότι η διείσδυση στην κεντρώα και μετριοπαθή συγκέντρωση εκλογέων λειτουργεί στην πράξη συμπληρωματικά, άρα ενισχυτικά, του όλου εγχειρήματος.

Αυτή η επεκτατική στρατηγική παράγει – προσωρινά – το εξής διπλό και αντιφατικό αποτέλεσμα: αφενός ενισχύει την *κεντρόφυγη* κατεύθυνση της πολιτικής «ανταλλαγής» (μέσω του απλού λογιστικού γεγονότος της αριθμητικής ενδυνάμωσης του χωρικά «ακραιού» και πρόδηλα μη σύμμαχου προς το ΠΑΣΟΚ αριστερού πόλου), αφετέρου – και συγχρόνως – ενισχύει την *κεντρομόλο* κατεύθυνση του ανταγωνισμού (μέσω της ανάδειξης ως κεντρικών επίδικων αντικειμένων των «μετριοπαθών» θεμάτων της «κάθαρσης» και του «εκουγχρονισμού»). Το αποτέλεσμα των εκλογών και η απουσία μονοκομματικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας συνέβαλαν κατά πολύ στην ταχύτατη επίλυση αυτής της προσωρινής «αντίφασης».

2. Από την επεκτατική στρατηγική στον «κεντρομόλο εξτρεμισμό»

Πράγματι, η συγκυβέρνηση ΝΔ-ΣΥΝ συνιστά μια δραματική μετάθεση του κέντρου βάρους της πολιτικής του αριστερού πόλου, μια δραστική και *de facto* ενίσχυση των *κεντρομόλων* όψεων του πολιτικού του διαβήματος. Η ισορροπία της πολιτικής γραμμής πλεύσης της αριστεράς ανατρέπεται. Η συγκυβέρνηση, από μόνο το γεγονός του σχηματισμού της, εκλαμβάνεται ως η αλάνθαστη ένδειξη μιας «δεξιάς» πολιτικής μετατόπισης του ΣΥΝ. Η επιλογή δηλαδή συμμετοχής στην κυβέρνηση Τζαννετάκη βιώνεται ως μετακίνηση, υπό το πρίσμα της τοποθέτησης στο policy space, σε μια περιοχή που κείται στα δεξιά και όχι στα αριστερά του ενδιαμέσου πόλου, περιοχή που παραδοσιακά και «δικαιωματικά» διεκδικείται ή ανήκει στη ΝΔ. Συνιστά, συνεπώς, πράξη *έμμεσης και άρρητης πολιτικής «απο-ριζοσπαστικοποίησης»* Αυτή η αναμφίβολα προσωρινή, και, ίσως, πλασματική μετακίνηση, αυτή η μονομερής κεντρομόλος τακτική – η επιλογή της συγκυβέρνησης δεν υπακούει σ' έναν ορθολογισμό στρατηγικού τύπου – έχει ωστόσο *ακραιοί* χαρακτηριστικά. Αντιβαίνει στην όλη πολιτική κουλτούρα της αριστεράς και

συγκρούεται με τις αντιδεξιές ιδεολογικές και πολιτικές συντεταγμένες του εκλογικού της σώματος, καθώς και με τις νόμιμες αναμονές που η δημιουργία του ΣΥΝ και η προεκλογική του τακτική γεννούσαν ή υπονοούσαν. Συγχρόνως, όχι μόνον υπερβαίνει τη «φαντασία» και τις αναμονές του αριστερού εκλογικού σώματος, αλλά και την πολιτική κουλτούρα του συνόλου της κοινωνίας διότι θέτει σε αμφισβήτηση την κατοχυρωμένη στη χώρα συναίνεση περί του πολιτικά «εφικτού» και «αποδεκτού». Πράγματι, σε κάθε πολιτικό και κομματικό σύστημα διαμορφώνεται βαθμιαία μία σιωπηλή «συμφωνία» των αντιπάλων και μία διάχυτη συνείδηση στο κοινωνικό σώμα για το περιεχόμενο των μεγάλων διαιρέσεων που χωρίζουν πολιτικά την κοινωνία. Η πολιτική του ΣΥΝ θέτει σε αμφισβήτηση τη «συμφωνία πάνω στις διαφωνίες», το κυρίαρχο στην Ελλάδα πολιτικό παράδειγμα. Και όχι μόνο στην Ελλάδα. «Εάν η σύγκλιση των άκρων», έγραψε ο M. Duverger, «είναι αρκετά συχνή υπό τη μορφή αντιπολιτευτικής κοινοβουλευτικής σύμπραξης ή συμμαχίας, εμφανίζεται σπανίως υπό μορφή εκλογικής συμμαχίας και ακόμη σπανιότερα υπό μορφή κυβερνητικού συνασπισμού»⁴⁷. Υπ' αυτή την έννοια η πολιτική του ΣΥΝ συνιστά ένα τολμηρό, ένα εκτός παντός κοινού μέτρου πολιτικό διάβημα.

Βέβαια, η συμμετοχή, μέσω της «συγκυβέρνησης», της αριστεράς στην εξουσία αποτέλεσε, όπως εύστοχα αναφέρει ο Δ. Χαράλαμπος, «μορφή ολοκλήρωσης του πολιτικού συστήματος, εφόσον καταργήθηκε εκ των πραγμάτων η ασυμβατότητα της έννοιας "εξουσία και αριστερά" που είχε επιφέρει ο εμφύλιος»⁴⁸. Ωστόσο αυτή η ολοκλήρωση έλαβε χώρα σε μία ιστορική συγκυρία, κατά την οποία ο φυσικός δυνάμει κυβερνητικός εταίρος του τρίτου πόλου, το ΠΑΣΟΚ, βρισκόταν στο ναδίρ της φερεγγυότητάς του. Η ανάγκη, μετά το εκλογικό αποτέλεσμα του Ιουνίου 1989, σχηματισμού συμμαχικής κυβέρνησης και η εντυπωσιακή, σ' αυτό το πλαίσιο, ενίσχυση της «συνασπισμιακής ικανότητας» της αριστεράς έφθασαν στην πιο ακατάλληλη γι' αυτήν στιγμή. Η επιλογή της συγκυβέρνησης, απροσδόκητη αλλά εξηγήσιμη με δεδομένη την «περιορέουσα ατμόσφαιρα» της εποχής, «ολοκληρώνει» το πολιτικό σύστημα,

47. Duverger M., *Les partis politiques*, Paris, Armand Colin, 1976 (1η έκδ. 1951), σ. 453. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

48. Χαράλαμπος Δ., ό.π. 1989, σ. 320.

προσक्रούει όμως στη «θεμελιώδη αξιωματική» του κομματικού ανταγωνισμού, στο «βάθρο των εσχάτων πίστεων πάνω στις οποίες στηρίζεται όλο το παιχνίδι»⁴⁹. Τροποποιεί δε, με μία δραματική κίνηση, τη μέχρι τότε στρατηγική της αριστεράς, λειτουργώντας σαν διαγραφή, σαν αθέτηση τής πριν από τον Ιούνιο 1989 στρατηγικής, αθέτηση που όμως ενυπάρχει σε κάποιες από τις βασικές επιλογές της αμέσως προηγούμενης περιόδου.

Θα ονομάσουμε *κεντρομόλο εξτρεμισμό* αυτή την πολιτική συμμομαχιών που, «πηδώντας πάνω από το κεφάλι του διπλανού», απευθύνεται στον ευρισκόμενο στο άλλο άκρο του άξονα δεξιάς/αριστεράς αντίπαλο. Πρόκειται σύμφωνα με τη γνωστή διατύπωση του M. Duverger, για την «παρά φύσιν» σύγκλιση των άκρων⁵⁰.

Η έμμεση αμφισβήτηση της κατοχυρωμένης και πολλαπλώς επιβεβαιωμένης στην κοινωνική συνείδηση παρατακτικής τοποθέτησης των πολιτικών κομμάτων στον νοητό άξονα αριστεράς-δεξιάς, η διάβαση του συνόρου που χωρίζει δεξιές και μη δεξιές πολιτικές δυνάμεις, φαίνεται να θίγει καίρια τη φερεγγυότητα του αριστερού πόλου και την αποτελεσματικότητα της πολιτικής του. *Ο δρόμος του κεντρομόλου εξτρεμισμού οδηγεί κατευθείαν στην ενίσχυση του άμεσου ανταγωνιστή (ΠΑΣΟΚ) στο εσωτερικό του υποσυστήματος των αντιδεξιών δυνάμεων*, αίρει δηλαδή, μέσω της αντινομίας συμβεβηγός και στόχου, την ίδια τη μακροπρόθεσμη στόχευση της αριστεράς.

Η αποδυνάμωση της αριστεράς, μέσω της συγκυβέρνησης, εμφανίζεται κυρίως μεταξύ των παραδοσιακών (λαϊκών και εαμογενών) στηριγμάτων της, τμήμα των οποίων στρέφεται στο ΠΑΣΟΚ⁵¹. Αυτή η αποδυνάμωση συνεπιφέρει την αποτυχία του εκσυγχρονιστικού διαβήματος που, με αντιφατικό αλλά αναμφισβήτητο τρόπο, σημαντικά τμήματα των αριστερών δυνάμεων τείνουν, μετά το 1985, να αναλάβουν. Γιατί, αυτό αποτελεί ένα από τα μεγάλα μα-

49. Έκφραση δανεισμένη από τον P. Bourdieu, ό.π., σ. 5.

50. Duverger M., ό.π. σ. 453.

51. «Αμέσως με την κυβέρνηση Τζαννετάκη», έγραψε ο M. Ανδρουλάκης, «είδα τον "καλό" κόσμο του Πειραιά να ξεχνάει ακόμα και τον Καραμανλή για τη γοητεία του Χαρίλαου που είχε γίνει πλέον ο νέος Μακρογιάννης για τη Δεξιά. Την ίδια ώρα ο εργατικός και λαϊκός κόσμος στην Κοκκινιά και στα Καμίνια προσπαθούσε να μη σε κοιτάξει στα μάτια, ακόμα κι όταν συνέχιζε να σ' ακολουθεί». Ανδρουλάκης, ό.π., σ. 169.

θήματα της εκλογικής κοινωνιολογίας, όταν ένα αριστερό κόμμα αποτυγχάνει στην ενδοχώρα της δύναμής του, στις κοινωνικές και γεωγραφικές περιοχές όπου είναι συγκεντρωμένη η επιρροή του, στα κοινωνικά του «προπύργια», τότε τείνει να αποτύχει παντού⁵².

Το κόστος της τακτικής του κεντρομόλου εξτρεμισμού δεν αναγιγνώσκεται ούτε στη μείωση του εκλογικού ποσοστού ούτε καν στην κρίση ταυτότητας, και συνεπώς συνοχής, που ακολούθησε το τέλος της κυβέρνησης Τζαννετάκη. Η αποτυχία και η ήττα είναι εξ ορισμού σχετικά μεγέθη και το εύρος τους προσδιορίζεται, σ' ένα σύστημα αλληλεξαρτώμενων και σε ανταγωνιστική διάδραση ευρισκόμενων πολιτικών δυνάμεων, από την έκταση της ενίσχυσης ή εξασθένησης της θέσης των άλλων βασικών ανταγωνιστών. Υπάρχουν εκλογικές, με όρους απόλυτων αριθμών, ήττες που είναι στην ουσία - σχετικές - νίκες, διότι ενισχύουν, σε σύγκριση με τους βασικούς αντιπάλους, το ειδικό βάρος ενός κόμματος στο πολιτικό σύστημα, και υπάρχουν νίκες που στην ουσία είναι - σχετικές - ήττες. Στην Ελλάδα, στο εσωτερικό του ζεύγους αριστερός πόλος/σοσιαλιστικός πόλος, ζεύγος που λειτουργεί ως υποσύστημα διεπόμενο από ίδια λογική αντιπαράθεσης - συμφιλίωσης, ο κεντρομόλος εξτρεμισμός του ΣΥΝ ενεργοποιεί όλα τα αμυντικά αντανεκλαστικά και τους μηχανισμούς «ταυτοποίησης» του σε βαθιά κρίση ταυτότητας και πολιτικής σοσιαλιστικού πόλου. Η ενίσχυση της εσωτερικής συνοχής και η αύξηση του βαθμού κινητοποίησης μελών και οπαδών του ΠΑΣΟΚ είναι συνέπειες όχι της θετικής στρατηγικής αυτού του τελευταίου, αλλά των επιλογών του ΣΥΝ. Εκείνο που πλήττει την αριστερά δεν είναι η αμυντική catch self στρατηγική του ΠΑΣΟΚ⁵³, η οποία έχει εκείνη την περίοδο περιορισμένη ακτίνα δράσης και μειωμένη αποτελεσματικότητα. Η αριστερά πλήττεται εκ των ένδον και όχι έξωθεν, η αιχμή της στρατηγικής

52. πρβλ. Heath-Jowell-Curtice, *How Britain Votes*, Oxford, Pergamon Press, 1985, σ. 158. Ακόμη και τα κλασικά πολυσυλλεκτικά κόμματα πρώτα εξασφαλίζουν «τον έλεγχο του δυναμικού κοινωνικού-πολιτισμικού τους χώρου και εν συνεχεία (διεισδύουν) στα οριακά στρώματα του άλλου στρατοπέδου» Κατσούλης Η. «Το παγωμένο κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία» σε Λυριντζής-Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 37.

53. Για τη διάκριση μεταξύ «catch-all» και «catch-self» party βλ. Sani G., Sartori G., «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies» σε Daalder H., Mair P., *Western European Party Systems, Continuity and Change*, London, Sage, 1985, σ. 332.

του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται εντός της, στις δικές της πολιτικές επιλογές και «κινήσεις».

Συνεπώς, η υποκατάσταση της «σύνθετης» στρατηγικής της περιόδου 1985 - Ιούνιος 1989, από τη μονοσήμαντη «εξτρεμιστική» κεντρομόλο τακτική της επομένης περιόδου (Ιούνιος '89 - Νοέμβριος '90) και ο μη σεβασμός της «αντιδεξιάς τομής», αποτέλεσαν την πρώτη κρίσιμη κίνηση που προκαλεί – αλλά από μόνη της δεν εξηγεί – τη μεταγενέστερη κρίση ρόλου και προοπτικής της κομμουνιστικής και κομμουνιστογενούς αριστεράς.

Τελικά, το φιλόδοξο, αν όχι μεγαλεπήβολο, διάβημα της ελληνικής αριστεράς τον Ιούνη '89 δεν επέφερε τη μεγάλη ανατροπή στο εσωτερικό του ελληνικού κομματικού συστήματος, συνέβαλε όμως σε μία ελάσσονα: υπήρξε το πρώτο – από μόνο του βέβαια ανεπαρκές – βήμα προς την ανατροπή του δικού της ρόλου, του ιστορικού νοήματος της δικής της παρουσίας. Η αριστερά παρενέβη διαπλαστικά στην πολιτική δυναμική, αλλά στην αντίθετη της σκοπούμενης φορά, ειρωνικά απέναντι στον εαυτό της.

Γ. ΤΟ ΥΠΟΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΔΕΞΙΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Προδικτατορικά, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς συνυπάρχει και συνδυάζεται με τη διαίρεση εθνικοφρόνων/μη εθνικοφρόνων και εν μέρει, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '60, την υποκαθιστά. Στη μεταπολίτευση, και μετά την πλήρη κατάρρευση του οικοδομήματος της εθνικοφροσύνης, το σχίσμα δεξιάς/αντιδεξιάς εμφανίζεται ισχυρότερο από ποτέ. Η εμφάνιση, μετά το 1974, της τομής ακροδεξιάς/αντιδικτατορικών δυνάμεων δεν δόμησε λειτουργικά το πολιτικό πεδίο, παρά την παρουσία μιας σημαίνουσας ακροδεξιάς συγκέντρωσης εκλογέων⁵⁴, γιατί δεν συνοδεύτηκε από τη διαμόρφωση ενός ισχυρού και ανθεκτικού στο χρόνο ακροδεξιού κομματικού σχηματισμού⁵⁵.

54. Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Αριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού» Επθ. Πολιτικής Επιστήμης, Ιαν.-Μάρτιος 1982, σσ. 132, 133.

55. Η περίπτωση της ακροδεξιάς στη μεταπολιτευτική Ελλάδα υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα που έχει η οργανωτική μεταβλητή για την ενεργοποίηση μιας πολιτικής διαίρεσης και τη μετατροπή της σε διαιρετική τομή. Βλ. Gallagher M., Laver M., Mair P., *Representative Government in Western Europe*, New

Η δομή του πολιτικού πεδίου στις αρχές της δεκαετίας του '80, από τη σκοπιά της κατανομής των κομματικών οπαδών στον άξονα αριστεράς-δεξιάς, είναι τριμερής ή, ακριβέστερα, μια δομή «τριεσιμίσι» χώρων διότι η δεξιά είναι μεν διχασμένη, αλλά αυτός ο διχασμός δεν έχει αποκρυσταλλωθεί οργανωτικά και συνεπώς δεν έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση σαφούς και διακριτής κομματικής ή παραταξιακής ταυτότητας⁵⁶.

Το ανταποκρινόμενο σ' αυτή τη συγκρότηση πεδίου κομματικό σύστημα έχει χαρακτηριστεί ως «πολωμένος και ασύμμετρος τρικομματισμός», κρίσιμο χαρακτηριστικό του οποίου είναι ότι διαθέτει μία μόνο δυνατότητα κυβερνητικής εναλλαγής⁵⁷. Η δε διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς διαμεσολαβώντας τις διαντιδράσεις του όλου συστήματος τείνει να προσδώσει, συνεπικουρούμενη σε τούτο από το οιοноеί δικομματικό σύστημα διακυβέρνησης, διπολικό χαρακτήρα στην ως άνω τρικομματική δομή.

Σ' αυτό το διπολικό πλαίσιο, ο αντιδεξιός χώρος, ο οποίος δεν αποτελεί ούτε διακριτή πολιτική οικογένεια ούτε «ομοσπονδία», αλλά «αστερισμό ανταγωνιζόμενων κομμάτων»⁵⁸, εδράζεται τόσο στην αντίθεσή του προς τη ΝΔ, όσο και στην αποδοχή ενός «εμείς» που είναι πρόδηλα ποιοτικά διαφορετικό από απλή επιβίωση του διπολικού φαντασιακού της «Δημοκρατικής παράταξης»⁵⁹. Ο μη δεξιός πολιτικός χώρος συγκροτείται ως «αντιδεξιός» από τη στιγμή που οι επιμέρους συνιστώσες του αναγνωρίζουν την ύπαρξή του, χρησιμοποιούν δηλαδή το αντιδεξιό επιχείρημα ως εργαλείο πολιτικής οριοθέτησης και αντιπαράθεσης τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι στη ΝΔ. Το ΠΑΣΟΚ, όπως δείξαμε, χρησιμοποίησε

York, McGraw-Hill, 1992, σ. 91.

56. Η κατανομή της αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων της ΝΔ στην περίοδο 1985-1989, δείχνει ενίσχυση των κεντροδεξιών θέσεων, σε σχέση με τα δεδομένα του Γ. Μαυρογορδάτου (1982), και διατήρηση ενός υψηλού (αλλά μειούμενου) ποσοστού ψηφοφόρων στο ακροδεξιό τμήμα του άξονα (Βούλγαρης Γιάννης, «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989» στο Λυριντζής Χρ., Νικολακόπουλος Η., ό.π., σσ. 270, 271.
57. Νικολακόπουλος Η., *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Σάκκουλας, 1989, σ. 105.
58. Κυπριανός Παντελής, *Συγκρότηση και λειτουργία του κομματικού πεδίου στη μεταδικτατορική Ελλάδα* (υπό δημοσίευση).
59. Κυπριανός, ό.π.

συστηματικά και εξακολουθεί να χρησιμοποιεί το αντιδεξιό επιχείρημα και την αντιδεξιά κινητοποίηση ως μέσο κυριαρχίας απέναντι στις μη δεξιές πολιτικές δυνάμεις και απέναντι στη συντηρητική παράταξη. Η κομμουνιστική αριστερά, στην «ορθόδοξη» και στην «ευρωκομμουνιστική» εκδοχή της, και όταν ακόμη αντιστάθηκε σ' αυτή τη χρήση του αντιδεξιού επιχειρήματος εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ, πολιτεύθηκε ομότροπα μ' αυτό. Χρησιμοποίησε το ίδιο αντιδεξιό επιχείρημα, αλλά ανεστραμμένο: δηλαδή στραμμένο εναντίον του ΠΑΣΟΚ⁶⁰. Ή ως εργαλείο επιβολής στην ενδοπαράταξιακή διαμάχη. Είναι γνωστή, υπ' αυτό το πρίσμα, η ρητορική βιαιότητα του ΚΚΕ εις βάρος του ΚΚΕ εσ. που επιδίωκε «σύμπραξη με την εν ενεργεία κυβέρνηση των μονοπωλίων»⁶¹ ή που «άμβλυνε την αντίθεση προς τον Καραμανλή και έσπειρε τη σύγχυση σχετικά με το ρόλο του»⁶². Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι σχηματισμοί που απέφυγαν τη συστηματική χρήση αντιδεξιών συμβόλων και αντιδεξιάς «αδιαλλαξίας» (ΚΚΕ εσ., κεντρώα κόμματα,) επένδυσαν συχνά στην έννοια της ενότητας του αντιδεξιού χώρου, προσπαθώντας πιθανώς να υπερκεράσουν μ' αυτό τον τρόπο το «έλλειμμα προοδευτικότητας»⁶³. Η συνεχής επίκληση της ενότητας υπογράμμιζε και τον ενιαίο και τον αντιδεξιό χαρακτήρα του μη δεξιού «αστερισμού», ο οποίος όμως αντιδεξιός χαρακτήρας ήταν ακριβώς εκείνος που ωθούσε στην περιθωριοποίηση των ως άνω κομμάτων. Διότι, τελικά, η διαμόρφωση των ιδεολογικών και πολιτικών συντεταγμένων του «χώρου» είχε σε μεγάλο βαθμό συντελεστεί - ιδίως μετά το 1977 - στο παιχνίδι άνισων «δρώντων υποκειμένων» που είναι η πολιτική, στη βάση της υπερίσχυσης των θέσεων των κατεξοχήν αντιδεξιών κομμάτων του μη δεξιού χώρου, του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ.

Η ανάδειξη της διαίρεσης δεξιάς/αντιδεξιάς σε κεντρική διαχω-

60. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τους σοσιαλιστές, το εύγλωτο ερώτημα «δεξιά πολιτική ή πολιτική αλλαγής» προσδιόρισε τη στάση της Αριστεράς απέναντι στην κυβέρνηση. Η Αριστερά εστίασε την κριτική της σ' αυτό που η ίδια ονόμαζε «συντηρητική στροφή» ή «δεξιά πολιτική» του ΠΑΣΟΚ. «Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στα βήματα της δεξιάς» (*Ριζοσπάστης*, 15.1.1985), αυτό ήταν το κεντρικό μοτίβο της αριστερής κριτικής.

61. *Ριζοσπάστης*, 10.12.1974.

62. *Ριζοσπάστης*, 17.12.1974.

63. Κυπριανός, ό.π.

ριστική τομή τείνει, από μια άλλη οπτική γωνία, να δημιουργήσει, στο εσωτερικό των αντιδεξιών εκλογέων, ένα ιδιότυπο υπόδειγμα διπλής ταύτισης: κατ' αρχάς, ταύτιση με ένα κόμμα, κατά δεύτερον, ταύτιση με ένα χώρο, μ' ένα «στρατόπεδο» (το αντιδεξιό). Η πρώτη ωθεί στη σύγκρουση, στον ανταγωνισμό, η δεύτερη στη συμφιλίωση, στην ενότητα και, συνεπώς, στο διπολισμό.

Ο διπολικός χαρακτήρας των πολιτικών διαντιδράσεων υποδηλώνει τον *σχηματισμό ενός υπο-συστήματος*, του υποσυστήματος «δημοκρατικών» ή «αντιδεξιών» δυνάμεων, στην καρδιά του ελληνικού κομματικού συστήματος. Αυτό το υποσύστημα φαίνεται να διαθέτει «επαρκή αυτονομία» και «ικανότητα καταναγκασμού» ώστε να επιβιώνει ανεξαρτήτως των «αποκλινοσών» επιλογών πολιτικής και συμμαχιών επιμέρους συνιστωσών του. Η στρατηγική ήττα του ΚΚΕ εσ. (δεκαετία '70), των κεντρικών σχηματισμών (δεκαετία '70), οι απώλειες του ΣΥΝ μετά το πείραμα της «συγκυβέρνησης» και, προπάντων, η μεταστροφή της πολιτικής του ΚΚΕ.εσ. σε μια κατεύθυνση σύμφωνη με την αντιδεξιά λογική (δεκαετία '80), ή η επιστροφή της κομμουνιστικής αριστεράς (μετά τις κυβερνήσεις Τζαννετάκη και Ζολώτα) σε μια πολιτική «αντιδεξιών τόνων» και μερικής συμφιλίωσης με το ΠΑΣΟΚ, μαρτυρούν την ικανότητα καταναγκασμού του υποσυστήματος. Ο σεβασμός της αντιδεξιάς τομής αποδεικνύεται, κατά την τελευταία εικοσαετία, όρος - αναγκαίος αν και όχι επαρκής - επιτυχίας για ένα μη δεξιό κόμμα. Ως εάν *extra ecclesiam non est salus*. Κάθε απόπειρα, πραγματική ή υποθετική, «εξόδου» από το υποσύστημα ενέχει - αυτό είναι το στρατηγικό μάθημα όλης της μεταπολιτευτικής περιόδου - σημαντικό πολιτικό και εκλογικό κόστος. Τείνει, δηλαδή, να λειτουργήσει, για τον επιχειρούντα την «εξοδο», ως αυτεπίστροφο όπλο.

III. ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΤΟΜΗΣ ΔΕΞΙΑΣ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ

Η σημερινή διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς αποτελεί την ευθεία συνέχεια της τομής που εμπεδώθηκε στη δεκαετία του '60 και είχε, σε μεγάλο βαθμό - αν και όχι μόνον - το χαρακτήρα σύγκρουσης επί της μορφής άσκησης της πολιτικής κυριαρχίας. Οι τωρινοί αντίπαλοι διατηρώντας τη μνήμη των παλαιότερων συγκρούσεων ενισχύο-

νται στη σημερινή – και σύγχρονη – αντιπαράθεσή τους από την ιστορία ή, ακριβέστερα, από την εικόνα του παρελθόντος που κατασκευάστηκε, και κάθε στιγμή κατασκευάζεται, μέσα στη σύγκρουση και για τις ανάγκες της σύγκρουσης δεξιάς/αντιδεξιάς. Και αυτή η τομή, λοιπόν, όπως κάθε διαιρητική τομή, λειτουργεί ως «μνημονευτής εμπειριών»⁶⁴ και άρα ως παραγωγός – μέσω της ιστορίας – σύγχρονης ταυτότητας και αντιπαλότητας. Η «αντιδεξιά» τομή φέρει εντός της το παρελθόν αλλά και το αναζητεί και, σ' ένα βαθμό, το κατασκευάζει.

Ωστόσο, οι σημερινές πολιτικές δομές και διαιρέσεις δεν συνιστούν απλώς εκδήλωση και σταθεροποίηση παλαιών ιστορικών αντιθέσεων ή τραυμάτων, δεν αποτελούν «συντηρημένο», «παγωμένο», όπως θα έλεγε ο Leroy-Ladurie, «ιστορικό γεγονός»⁶⁵. Ούτε τα κόμματα είναι, όπως έχει γράψει ο Seiler, απλώς «οι μάρτυρες των παρελθουσών συγκρούσεων»⁶⁶.

Η σύγχρονη αντιδιαστολή μεταξύ δεξιάς και αντιδεξιάς, παρότι φέρει στο παρόν κατηγορίες του παρελθόντος και έχει σε ορισμένες περιπτώσεις (πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ και ειδικότερα συγκεκριμένων τάσεων στο εσωτερικό του) εντονότατη την ιστορική μορφή και επίφαση, αντιπροσωπεύει πολυπλοκότερες πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαράθεσεις. Το παλαιό αντιθετικό ζεύγος δεξιάς/ αντιδεξιάς, μορφοποιημένο στη δεκαετία του '60, μεταλλάσσεται μόνο και μόνον από το γεγονός ότι εντάσσεται σ' έναν σύγχρονο πολιτικό λόγο και χρησιμοποιείται πολεμικά για την αντιμετώπιση νέων, και ανέκδοτων στη δεκαετία του '60, επίδικων θεμάτων. Ο κύκλος του παρελθόντος εγγραφόμενος μέσα στον κύκλο του παρόντος χάνει αναπόφευκτα μέγα μέρος του νοήματος και της «αυτοτέλειάς» του. Άλλωστε, η απλή και διά γυμνού οφθαλμού ανάγνωση των συγκρούσεων της τελευταίας εικοσαετίας δείχνει ότι η διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς που συγκροτήθηκε στη δεκαετία του '60, με κύριο αντικείμενο την πολιτική/θεσμική μορφή του καθεστώτος, βαίνει οριστικά προς το τέλος της. Η μνήμη όμως αυτής της διαίρεσης παραμένει ενεργός και χρησιμοποιείται – είναι δε ενεργ-

64. Δημητράκος Δ., «Η τομή Δεξιάς και Αριστεράς: μύθος και πραγματικότητα» σε Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα ό.π. σ.256.

65. Παρατίθεται σε Mayer N., Perrineau P., ό.π., σ. 46.

66. Στο Offerle Michel, ό.π., σ.39.

γός μέσω της χρήσης της και χάρη σ' αυτήν – σ' ένα ουσιαστικά διαφορετικό σύστημα αναφορών, αντιθέσεων και ταυτίσεων. Ως εξαρτημένη και μη αυτοδύναμη συνιστώσα ενσωματώνεται σ' ένα «ανασημασιοδοτημένο» σύγχρονο πλέγμα αντιθετικών ζευγών που κλονίζοντας χρήση του ίδιου «γενικού» αντιθετικού σχήματος (δεξιά/αριστερά, αντιδεξιά) υπηρετεί διαφορετικές σκοπεύσεις.

Συνεπώς, η τομή δεξιάς/αριστεράς δεν είναι απλώς κατάλοιπο του εμφυλίου πολέμου και των συγκρούσεων που συνδέονται με αυτόν, δεν αποτελεί την «καθυστερημένη σκιά» μιας αναμέτρησης και μιας αντιπαλότητας που έχει προ πολλού «περάσει». Είναι μια νέα τομή, υπό την έννοια ότι το «παλαιό» εμπειριέχεται στο «νέο», υπό την έννοια ότι το παρόν σημαίνει «ταυτόχρονη εμπίωση» παρελθόντος και παρόντος.⁶⁷ Η τομή δηλαδή αυτή, όπως κάθε διαχωριστική γραμμή με ανθεκτικότητα στο χρόνο, στερείται σταθερού και αναλλοίωτου νοήματος και μετασχηματίζεται σύμφωνα με το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου «ενεργεί». Νοηματοδοτείται, για να το διατυπώσουμε αλλιώς, υπό την επήρεια του ιστορικού και κοινωνικού γεγονότος. Τρεις είναι οι σύγχρονες όψεις της.

Α. ΔΕΞΙΑ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΕΠΙ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ»

Το περιεχόμενο της διαίρεσης δεξιάς/αριστεράς, κατά τη δεκαετία του '80, συνυφάινεται όλο και σαφέστερα με αντιθέσεις οικονομικών συμφερόντων που αναπτύσσονται στη βάση του άξονα αντιπαράθεσης που οι Lipset και Rokkan χαρακτηρίζουν διατοπικό ή λειτουργικό. Οι προκύπτουσες από αυτήν τη διαχωριστική γραμμή πολιτικές διαιρέσεις παίρνουν την ανοιχτή μορφή σύγκρουσης επί του κοινωνικού ζητήματος, νοούμενο αυτό το τελευταίο ως αντιπαράθεση για τη διανομή και αναδιανομή του πλούτου σε μια κοινωνία.

Βέβαια, κατά τη δεκαετία του '70, η τομή δεξιάς/αριστεράς υποδεικνύει, πέραν των άλλων, την αντίθεση επί του εύρους του πολιτικού και θεσμικού εκσυγχρονισμού, αντίθεση που με ιδιότυπο τρόπο αποτελεί συνέχεια της αντιπαράθεσης της δεκαετίας του '60 και συνδέεται με τα «όρια» του εκσυγχρονιστικού διαβήματος της ΝΔ.

67. πρβλ. Μαλεβίτσης Χρήστος, *Η τραγωδία της Ιστορίας*, Δωδώνη, 1980, σ. 205.

Ωστόσο, η ρύθμιση από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προβλημάτων θεσμικού, πολιτικού ή πολιτισμικού «εκσυγχρονισμού» (αναγνώριση εαμικής αντίστασης, ψήφος στα 18, επιστροφή πολιτικών προσφύγων, εισαγωγή πολιτικού γάμου, ισότητα ανδρών-γυναικών κ.λπ.)⁶⁸ και η όξυνση, ήδη πριν από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, της οικονομικής κρίσης, έφεραν την άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στο επίκεντρο του πολιτικού ανταγωνισμού.

Είναι ενδεικτικό ότι στο προεκλογικό αλλά και στο κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ (περίοδος 1981-1985) εμφανίζεται μια σαφής κυριαρχία των θεμάτων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής σε συνδυασμό με τα θέματα «δημοκρατικού εκσυγχρονισμού»⁶⁹, απότοκα αυτά τα τελευταία του «δημοκρατικού ελλείμματος» που συνοδεύει την πορεία της συντηρητικής παράταξης. Επιπλέον, η βαθμιαία μείωση της σπουδαιότητας της διάστασης «εξωτερική πολιτική» – λόγω της υιοθέτησης από την κυβέρνηση Παπανδρέου, παρά επιμέρους σημαντικές διαφοροποιήσεις, του πυρήνα της πολιτικής των προκατόχων του (ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, βάσεις) – αποδυνάμωσε, χωρίς να την εξαλείψει, την αντιπαράθεση που είχε ως αντικείμενο τα «εθνικά» θέματα. Η αντιπαράθεση αυτή περνάει σταδιακά – ίσως όμως προσωρινά, με δεδομένη την ανάδειξη νέων, ή την αναζωπύρωση παλαιών, «εθνικών» θεμάτων ανταγωνισμού – σε δεύτερη μοίρα. Η κοινωνική-οικονομική διάσταση της διχαστικής σύγκρουσης ενισχύεται.

Η αντιπαράθεση δεξιάς/αριστεράς τείνει σταδιακά να προσλάβει – ιδιαίτερα μετά το 1985 – προγραμματικά, ρητορικά και μέσω της αποτύπωσής της στις κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής και στα πρωτοσέλιδα του Τύπου, ένα κατεξοχήν οικονομικό-κοινωνικό περιεχόμενο. Βέβαια, η μεγάλη συζήτηση για την «κάθαρση» απο-

68. Ο πολιτικός «αντιδυτικισμός» του ΠΑΣΟΚ συνδυάζεται, όπως δείχνουν πολλά από τα ως άνω μέτρα «πολιτισμικού φιλελευθερισμού», με την προτίμησή, από όχι αμελητέα τμήματα της εκλογικής του βάσης, της ευρωπαϊκής πολιτικής επιρροής (Δημητράς, ό.π., σσ. 101-110).

69. Kalogeropoulou Efthalia «Election promises and government performance in Greece: PASOK'S fulfilment of its 1981 election pledges» *European Journal of Political Research*, vol. 17, No 3, 1989, σ. 294. Για μια περιεκτική αποτίμηση της θεσμικής και κοινωνικής του ΠΑΣΟΚ βλ. Lyrintzis C. in Gallagher-Williams, *Southern European Socialism*, Manchester Univ. Press, 1989, σσ. 45-48

τέλεσε, κατά την περίοδο 1989-90, μια σημαντική παρένθεση, καθώς έφερε στο κέντρο του πολιτικού αγώνα το θέμα του «πολιτικού ήθους» και της «διαφθοράς», θέματα που ωθούσαν στην προσέγγιση της δεξιάς με την αριστερά. Το τέλος της «μεγάλης δίκης» επαναφέρει με νέα ένταση, και σε συνθήκες οξυτάτης οικονομικής κρίσης, τον κοινωνικό-οικονομικό άξονα αντιπαράθεσης στο επίκεντρο της πολιτικής σύγκρουσης.

Η κεντρικότητα του κοινωνικο-οικονομικού άξονα υποστηρίζεται από μια καινοφανή εξέλιξη: τη μείωση της παραδοσιακής πολυσυλλεκτικότητας των δύο ισχυρών πόλων του ελληνικού κομματικού συστήματος και την εμφάνιση μιας νέας αντιστοίχισης ψήφου-κοινωνικοοικονομικής τάξης. Ήδη από το 1984 και με σαφήνεια από το 1985, το ΠΑΣΟΚ εδραιώνει την επιρροή του στο εσωτερικό των λαϊκών στρωμάτων και παρουσιάζει μια εντυπωσιακή κάμψη στις ανώτερες κοινωνικοοικονομικά ομάδες, ενώ υποχωρεί μεταξύ των μεσαίων εισοδηματικά τάξεων.⁷⁰ Η τάση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται μετά το 1990, καθώς το ΠΑΣΟΚ επωφελείται από τη διαφαινόμενη εκλογική και την παρατηρούμενη συνδικαλιστική «αιμορραγία» της αριστεράς και βέβαια από τη διαγραφόμενη σημαντική φθορά της ΝΔ κυρίως μεταξύ των εργατικών-λαϊκών στρωμάτων.⁷¹

Το «κοινωνικό» φαίνεται να αποτελεί, για όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο, το κρίσιμο διακριτικό γνώρισμα και το κρίσιμο συννεκτικό στοιχείο – δίπλα στο στοιχείο «ιστορική μνήμη» – της αντιδεξιάς τοποθέτησης και κινητοποίησης. Είναι το κατεξοχήν κοινό στοιχείο, εκείνο που προσδίδει, ρητά ή υποδόρια, συγγένεια στα αντιδεξιά κόμματα, που επιτρέπει την προσέγγιση παρά το διαφορετικό περιεχόμενο που κάθε κόμμα του αποδίδει, κομμουνιστικών και κεντρογενών πολιτικών δυνάμεων. Για όλους, κομμουνιστές και σοσιαλιστές κάθε απόχρωσης και τάσης, η δεξιά αντιπροσωπεύει τα «μονοπώλια», την «ολιγαρχία», το κατεστημένο, τους προνομιούχους. Η επίκληση της διαφοροποίησης επί του κοινωνικού

70. βλ. Κατσούδας «ψήφος και ιδεολογία» σε Λυριντζής, ό.π. σσ. 242-244. Αυτή η τάση επιβεβαιώθηκε σε σημαντικό βαθμό, παρά την εμφάνιση νέων θεμάτων ανταγωνισμού, και στις εκλογές του 1989 και 1990 (βλ. Αναστασάκος κ.ά., ό.π., σ. 18).

71. βλ. Βερναδάκης Χριστόφορος, «Ο χάρτης αλλάζει, μία έκπληξη αναμενόμενη» Flash, τ. 2, Μάιος 1992, σσ. 31, 32.

(αντιδιαστολή λαού/ολιγαρχίας, προνομιούχων/μη προνομιούχων, λαϊκού/αντιλαϊκού), είναι ρητή, συστηματική, αναγνωρίσιμη και νομιμοποιημένη από όλες σχεδόν τις δυνάμεις του αντιδεξιού υποσυστήματος.⁷² Η έννοια «λαός», μέσω ενός υπερδιασταλτικού ορισμού της εργατικής τάξης και των «συμμάχων» της, λειτουργεί ως κεντρική «ταυτοποιητική» κατηγορία τόσο για το ΠΑΣΟΚ όσο και για τις συνιστώσες της κομμουνιστικής αριστεράς.⁷³

Συνεπώς, η κοινωνική πόλωση, που ενδύεται συχνά μορφές και περιεχόμενα λαϊκιστικού τύπου, φαίνεται να αποτελεί, ιδιαίτερα μετά το 1981, το πρώτο κρίσιμο συστατικό στοιχείο της αντιπαράθεσης δεξιάς-αντιδεξιάς. Αυτή η τελευταία υποδεικνύει ένα κοινωνικό σύνορο, μία αντιπαλότητα με κοινωνικό-οικονομικό, όχι απλώς ιστορικό ή εν στενή έννοια πολιτικό χαρακτήρα.

Η σύγκρουση όμως επί της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής μορφοποιεί μια αντιπαράθεση επί πολιτικών επιλογών παραδοσιακά φορτισμένων με αριστερή ή δεξιά ιδεολογική σημασία: κρατική ή ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ισχυρός ή ασθενής κρατικός σχεδιασμός της οικονομίας, επέκταση ή μείωση του κράτους πρόνοιας, ευρεία ή περιορισμένη αναδιανομή του πλούτου.⁷⁴ Ο πρωτεύων χαρακτήρας, η κεντρικότητα της κοινωνικής - οικονομικής πολιτικής σύγκρουσης, διαφοροποιεί σε σημαντικό βαθμό το σημερινό αντιθετικό ζεύγος δεξιάς/αντιδεξιάς από εκείνο της δεκαετίας του '60. Και το προσεγγίζει στο κλασικό αντιθετικό ζεύγος δεξιάς/αριστεράς.

Φυσικά, ανάλογα με τη συγκυρία, ο ρόλος και η βαρύτητα του «κοινωνικού» αλλάζει. Εκείνο το οποίο δεν αλλάζει είναι η λειτουργία του σαν του κεντρικού συνεκτικού κρίκου - δίπλα στον παράγοντα «ιστορική μνήμη» - του αντιδεξιού στρατοπέδου. Η κυριαρχία του κοινωνικο-οικονομικού άξονα αντιθέσεων δεν είναι,

72. Με τη μικρή αλλά σημαντική εξαίρεση της ΕΚΝΔ (από το 1976: ΕΔΗΚ) η οποία εν τούτοις είχε «ένα σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα» (Δημητράς, ό.π., σ. 260).

73. Βλ. Κυπριανός, ό.π. Η διαίρεση προνομιούχοι/μη προνομιούχοι ανταποκρίνεται κατά πολύ στο διάζευγμα λαός/ολιγαρχία (le «peuple» contre les «grands»), κεντρικό στις στρατηγικές πολλών ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, Papadopoulos, ό.π., σ. 283, 284, 331.

74. βλ. Lijphart, *Democracies, Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty one Countries*, Yale University Press, 1984, σ. 129. Επίσης, Διαμαντόπουλος, *Το κομματικό φαινόμενο*, σ. 149.

ούτε στην Ελλάδα ούτε αλλού, αδιατάρακτη. Η οικονομική-κοινωνική διάσταση βρίσκεται «στο κέντρο της ορχήστρας», αλλά όχι πάνω στο επίκεντρο. Η χορεία των αντιθέσεων, που διαιρούν δεξιές και αντιδεξιές πολιτικές δυνάμεις, είναι πλουσιότερη και πολυπλοκότερη.

Β. ΔΕΞΙΑ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

Είναι κοινότοπη η διαπίστωση πως σε ό,τι αφορά την αντιπαράθεση επί του «εθνικού», η συντηρητική παράταξη υπήρξε, μετά τον εμφύλιο, ο φύλακας του «εθνικού λόγου». Η νοσηματοδότηση, η «σήμανση» του «εθνικού» ήταν αποκλειστικό της προνόμιο. Ο καταποντισμός όμως της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης, που συνδέθηκε στο συλλογικό φαντασιακό με την Ελλάδα των Ελλήνων Χριστιανών και την «προδοσία της Κύπρου», επέφερε τη μεγάλη αντιστροφή: οι εθνικόφρονες δυνάμεις του παρελθόντος στη μεταπολίτευση γίνονται υπόλογες «ατλαντισμού και μειοδοσίας», ενώ οι προδικτατορικές «αντεθνικές δυνάμεις» και οι «συνοδοιπόροι» τους εμφανίζονται ως προασπιστές της «πατρίδας» και της «ανεξαρτησίας», ως τιμητές του εθνικού φρονήματος των άλλοτε εθνικοφρόνων⁷⁵.

Κατά τη δεκαετία του '70 και *κατ' αντιστροφή του σχήματος εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες*, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς υποδεικνύει, μεταξύ άλλων, την αντίθεση ανάμεσα σε δυτικόφιλη, «ατλαντική», «μειοδοτικές» κλίσης δεξιά και σε αντιδεξιές «πατριωτικές και αντιμπερειαλιστικές» δυνάμεις. Η αντίθεση αυτή, σύμπτωμα, σύμφωνα με τον Ηλία Κατσούλη, του αμυντικού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής κουλτούρας⁷⁶, δομεί σε μεγάλο

75. Βλ. για τη συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ ως «εθνικιστικού-λαϊκιστικού» κόμματος και την αντιστροφή της προδικτατορικής διχαστικής λογικής «εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων» Παναζόπουλος Αντρέας, *Ο ελληνικός εθνικολαϊκισμός 1950-1989*. Διατριβή στο τελευταίο στάδιο προετοιμασίας.

76. Κατσούλης Ηλίας, «Το ανθρώπινο κεφάλαιο στη διαδικασία εκσυγχρονισμού, η ελληνική "αμυντική" κοινωνία μπροστά στην πρόκληση του 2000» σε Κατσούλης, Γιαννίσης, Καζάκος, *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης 1988 σ. 37. Η αμυντική πολιτική κουλτούρα εννοείται από το φαινόμενο του «ανεστραμμένου συγκρητισμού», βλ. Δεμερτζής Ν. «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» σε Λυριντζής-Νικολακόπουλος ό.π., σσ. 77-82

βαθμό τον πολιτικό ανταγωνισμό κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Πράγματι, η συνάρθρωση του «αντιιμπεριαλιστικού» αιτήματος με το κοινωνικό ζήτημα, του «εθνικού» με το «λαϊκό» (συνάρθρωση υλοποιούμενη διαφορετικά και με διαφορετική αποτελεσματικότητα από κάθε κομματική συνιστώσα⁷⁷ βρίσκεται στο κέντρο του πολιτικού λόγου κομμουνιστών και σοσιαλιστών. Το εθνικό γίνεται «συνοδός» του κοινωνικού⁷⁸.

Στο διανοιγμένο από την κατάρρευση της εθνικοφροσύνης πεδίο ενέργειας ενός μη δεξιού εθνικού ή εθνικιστικού λόγου προσδίδει ισχυρότατη δυναμική η δεσπόζουσα παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ, έγραψε εύστοχα ο Κύρκος Δοξιάδης, κατόρθωσε να επιτύχει «αυτό που δεν είχε κατορθώσει καμία συντηρητική ή φιλελεύθερη κυβέρνηση στην Ελλάδα από την εποχή του βενιζελισμού: την ιδεολογική νομιμοποίηση ενός ακραιφνώς εθνικού λόγου»⁷⁹. Στο εσωτερικό αυτού του λόγου οι ΗΠΑ, οι σύμμαχοι, το ΝΑΤΟ, η ΕΟΚ, η Τουρκία συνιστούν τους αρνητικούς πόλους: ο «ξένος» είναι συχνά ο αποδιοπομπαίος τράγος και ως προς αυτό ο λόγος είναι εθνικιστικός⁸⁰. Η «εθνική ανεξαρτησία», η «εδαφική ακεραιότητα», η «ελληνική ταυτότητα», θεωρούνται ότι βρίσκονται σε κίνδυνο ή έχουν απεμποληθεί, λόγω της διακυβέρνησης της χώρας από τη Δεξιά. Τα θέματα αυτά τοποθετούμενα – δίπλα και σε συνδυασμό με το κοινωνικό – στο επίκεντρο της πρακτικής και των πολιτικών σκοπεύσεων των κύριων αντιδεξιών δυνάμεων (έξοδος από το ΝΑΤΟ, απομάκρυνση βάσεων, «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» κ.λπ.) συνιστούν, κατά τη δεκαετία του '70, βασικά επίδικα αντικείμενα της σύγκρουσης δεξιάς/αντιδεξιάς.

Κατά τη δεκαετία του '80 η βαθμιαία μείωση της σπουδαιότητας της διάστασης «εξωτερική πολιτική» – λόγω της υιοθέτησης από τις κυβερνήσεις Παπανδρέου, παρά επιμέρους σημαντικές διαφορο-

77. βλ. Δοξιάδης, ό.π. 139-144. Η συνάρθρωση του λόγου της κομμουνιστικής αριστεράς γύρω από εθνικού προσανατολισμού ιδεολογήματα, εντασσόμενα στη θεωρία των σταδίων προς τον σοσιαλισμό (π.χ. η αντιιμπεριαλιστική-αντιμονοπωλιακή δημοκρατία του ΚΚΕ, η Εθνική Αντιδικτατορική Δημοκρατική Ενότητα του ΚΚΕ εσ.) υπήρξε, σύμφωνα με τον Δοξιάδη, εμφανώς μειωμένης αποτελεσματικότητας. Η Αριστερά προσέφερε απλώς ένα ακόμη αριστερό άλλοθι στον λανθάνοντα εθνικισμό του ΠΑΣΟΚ» (σ. 142).

78. Και στον λόγο του ΠΑΣΟΚ, το κοινωνικό συνοδός του εθνικού.

79. Δοξιάδης, ό.π., σ. 142.

80. Papadopoulos, ό.π. σ. 103.

ποιήσεις, του πυρήνα της πολιτικής των προκατόχων του (ΕΟΚ, ΝΑΤΟ, συμβιβασμός στο θέμα των βάσεων, Τουρκία) αποδυνάμωσε την αντιπαράθεση που είχε ως αντικείμενο τα «εθνικά» θέματα και τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας. Η αντιπαράθεση αυτή πέρασε σταδιακά – αν και προσωρινά – σε δεύτερη μοίρα, παρά τις συχνές απόπειρες, εκ μέρους του ενδιάμεσου πόλου, θεατρικής επαναφοράς της στο κέντρο της πολιτικής σκηνής⁸¹

Η συμφωνία των δύο βασικών πόλων του ελληνικού κομματικού συστήματος επί των κεντρικών αξόνων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μειώνει – σε σχέση με τη δεκαετία του '70 – τη βαρύτητα του «εθνικού» ως εστιακού σημείου σύγκρουσης δεξιάς και αντιδεξιάς. Δεν το απαλείφει όμως από τον πολιτικό ορίζοντα. Η πρόσφατη σκληρή αντιπαράθεση επί του «Μακεδονικού» δείχνει ότι το «εθνικό» δεν απώλεσε τη δικαστική του ισχύ και ενέργεια. Μόνο που, έχοντας χάσει κατά πολύ το δικαιολογητικό θεμέλιο του αντιμπερριαλισμού, υποθετικού ή πραγματικού, η δικαστική αυτή ισχύς τείνει όλο και σαφέστερα να εκθρέψει κλασικού εθνικιστικού τύπου πολιτικές διαιρέσεις και αντιπαλότητες⁸².

Γ. ΔΕΞΙΑ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ

Συγχρόνως η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς αποτελεί σύγκρουση για τον έλεγχο του κράτους-πάτρωνα, του κράτους-προνομιακού μηχανισμού για την παροχή υλικών και συμβολικών εξασφαλίσεων στους «ημετέρους». Η σύγκρουση αυτή συνδέεται μ' ένα καιρίο χαρακτη-

81. Μία συγκριτική μελέτη των τίτλων της εφημερίδας «Εξόρμηση» κατά τις περιόδους 1975-80 και 1986-90 (τυχαίο δείγμα 188 σπυρολιτικά φύλλων) κατέληξε, μεταξύ άλλων, στις ακόλουθες, παρά τις όποιες επιφυλάξεις για τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του δείγματος, ενδεικτικές διαπιστώσεις: α. 61,22% των τίτλων κατά την περίοδο 1975-80 έναντι μόνον 28,77% κατά την περίοδο 1986-90 έχουν περιεχόμενο «εθνικό». β. Τον αντιπολιτευτικό και έντονα – έως βίαια – επιθετικό αντιδεξιό τόνο της πρώτης περιόδου διαδέχεται, κατά τη δεύτερη εξεταζόμενη περίοδο, μια προσέγγιση των θεμάτων εξωτερικής πολιτικής εμφανώς μετριοπαθέστερη, εστιασμένη στην προβολή του «θετικού» κυβερνητικού έργου. Βλ. Περιβολαράκη Χ., ΠΑΣΟΚ και αντιδεξιό «σύνδρομο», σεμιναριακή εργασία στο μάθημα της Πολιτικής Κοινωνιολογίας, τμήμα ΦΚΣ, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

82. πρβλ. Δοξιάδης, ό.π., σ. 146.

ριστικό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που αντιλαμβάνεται το κράτος ως «πεδίο ιδιωτικής πρόσκτησης ασφάλειας, πόρων, προνομίων και κύρους»⁸³. Σχηματίζεται έτσι ένας άξονας αντιπαράθεσεων, όχι στη βάση της οικονομικής ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής, αλλά στη βάση της πολιτικής «ιδιοκτησίας» πάνω στο κράτος, πηγή ιδιοποίησης πλούτου⁸⁴.

Η «πελατεία», κοινωνική ομάδα από άτομα που κατέχουν έντονα άνισες και ανόμοιες θέσεις στην ταξική δομή και στην κοινωνική ιεραρχία, διακρίνεται από έντονη *κοινωνική ανομοιογένεια*⁸⁵. Χαρακτηρίζεται όμως από υψηλό βαθμό *πολιτικής συνοχής* και συνεπώς αυξημένη σταθερότητα πολιτικής συμπεριφοράς⁸⁶. Στην Ελλάδα, ο αποκλειστικά δικομματικός έλεγχος του κυβερνητικού υποσυστήματος διευκολύνει, μέσω της λογικής της «αλλαγής» και της «απαλλαγής», τη διαιώνιση των πρακτικών πατρωνίας όπως και τη διαμόρφωση δύο ευρέων πελατειακών δικτύων, συνδεδεμένων με τα δύο μεγάλα κόμματα. Όταν, σε μία χώρα, τα κόμματα συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό ως μηχανισμοί κατάληψης της εξουσίας (και εκμετάλλευσης των προνομίων που αυτή συνεπάγεται) είναι δέσμια μίας πολιτικής λογικής που – ανεξαρτήτως επιλογών πολιτικής – αναζητεί συστηματικά και με κάθε τρόπο στρατηγικά πλεονεκτήματα έναντι των αντίπαλων πολιτικών ομάδων. Στο κυνήγι της πολιτικής επικράτησης, τα κόμματα τέτοιου τύπου ωθούν στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης και, συνεπώς, στην αύξηση της *ψυχολογικής*, όχι όμως αναγκαστικά και της ιδεολογικής, πόλωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μείωση κατά τα τελευταία χρόνια της πόλωσης (= ιδεολογικής απόστασης) στο εσωτερικό του ελληνικού κομματικού συστήματος δεν οδήγησε στη λογικά αναμενόμενη μετριοπάθεια. Η συντήρηση της υψηλού βαθμού *ψυχολογικής πόλωσης, που φαίνεται να τρέφεται σε μεγάλο βαθμό από την «αντιπαράθεση» των ανταγωνιστικών πελατειακών δικτύων*, εξακολουθεί να παράγει μία βίαιη πολιτική ρητορική και μία συνεχή αμφισβήτηση της νομιμότητας και νομιμοποίησης του αντιπάλου.

83. Δεμερτζής, ό.π., σ. 85.

84. Διαμαντόπουλος Θ. Το κομματικό φαινόμενο, ό.π., σ. 224.

85. Zuckerman A., ό.π., σ. 242.

86. Zuckerman A., «New Approaches to political cleavage» *Comparative Political Studies*, vol. 15, No2, Ιούλιος 1982, σ.139.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η αποδυνάμωση των προδικτατορικών πελατειακών δομών και του παραδοσιακού συστήματος πατρωνίας, που επιταχύνεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, δεν οδήγησε στο τέλος της «πολιτικής ευνοιοκρατίας». Ο «ημετερισμός», έγραψε χαρακτηριστικά ο Μουζέλης, «που συνοδεύει την άνοδο ενός νέου κόμματος στην εξουσία επιχειρήθηκε (επί διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ) κατά πιο συστηματικό και μεθοδικό τρόπο»⁸⁷. Τώρα αίρεται τελείως ο αποκλεισμός των κομμουνιστών από τη δημόσια διοίκηση⁸⁸, κάτι που ενίσχυσε την αποδοτικότητα της «αντιδεξιάς» στρατηγικής του ενδιαμέσου πόλου. Έτσι, σταδιακά, «η υπερπλήθυνση του προσωπικού των ήδη διογκωμένων και μη παραγωγικών διοικητικών υπηρεσιών», που οφειλόταν κυρίως στην πελατειακή λογική και όχι στην επέκταση των λειτουργιών του κράτους⁸⁹ ανεδείχθη σε κεντρικό αντικείμενο σύγκρουσης μεταξύ ΝΔ και ΠΑΣΟΚ και, εμμέσως (στο μέτρο που από την πολιτική του δεύτερου εννοείται όχι μόνον η δική του εκλογική βάση αλλά και ένα τμήμα της βάσης της κομμουνιστικής αριστεράς), μεταξύ δεξιάς και αντιδεξιών πολιτικών δυνάμεων⁹⁰.

Η διαμάχη για τον έλεγχο του κράτους-πάτρωνα μειώνει τη σπουδαιότητα του κοινωνικο-οικονομικού άξονα ως συστατικού της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς αλλά ενδυναμώνει, από άλλο δρόμο, το δυναμικό σύγκρουσης που αυτή εμπεριέχει.

87. Mouzelis N., «Continuité et changement en politique grecque: D'Eleftherios Venizelos à Andreas Papandréou» Les Temps Modernes, La Grèce en mouvement, No 473, Δεκ. 1985 σ. 913. Η υπογράμμιση είναι δική μας. πρβλ. Lyrintzis, ό.π. σσ. 43-45.

88. ibidem

89. Τσουκαλάς Κ., «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», Ελληνική Επιθ. Πολ. Επιστήμης, τ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 34.

90. Αν και όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι ένα μεγάλο τμήμα της ιστορικής βάσης της κομμουνιστικής αριστεράς επωφελήθηκε από τις πρακτικές πατρωνίας του ΠΑΣΟΚ, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι οι βασικοί κομματικοί σχηματισμοί της Αριστεράς συγκρούστηκαν με την πολιτική «ευνοιοκρατίας» των σοσιαλιστών. Το «πελατειακό» ενοποιεί σε όχι ασήμαντο βαθμό τη βάση των μη δεξιών κομμάτων, αντιπαραθέτει όμως, για προφανείς λόγους, τις πολιτικές τους ελίτ.

Δ. ΔΕΞΙΑ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΔΕΞΙΑ/ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Η αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς οφείλεται στην «πλαστικότητα» της, στην ικανότητά της να απορροφά πολλές από τις μεγάλες συγκρούσεις που αναφαίνονται στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, να τις νοσηματοδοτεί, με το να τις εντάσσει στη δική της διχοτομική λογική, αλλά και να προσλαμβάνει η ίδια – μέσω αυτών – νέο νόημα. Σ' αυτό το πλαίσιο, η διαμόρφωση μιας «φυσιολογικής» αντίθεσης δεξιάς/αριστεράς δεν προϋποθέτει, όπως έχει υποστηριχθεί, «τον οριστικό ενταφιασμό της αντίθεσης δεξιάς/ αντιδεξιάς».⁹¹ Η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς μεσολαβεί τις πολιτικές διαντιδράσεις σ' ένα πολιτικό πεδίο και σε μια κοινωνία όπου το συνεχές αριστεράς/δεξιάς είναι οικείο και μαζικά αναγνωρίσιμο. Η δε διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς διατηρεί εν μέρει τη ζωτικότητα της ακριβώς γιατί κατορθώνει να ενσωματώσει στο εσωτερικό της, όπως υποδεικνύει η κεντρικότητα της αντιπαράθεσης επί του κοινωνικού ζητήματος, τη σύγκρουση δεξιάς/αριστεράς. Υπ' αυτήν την έννοια ο σχηματισμός μιας «φυσιολογικής» αντίθεσης δεξιάς/αριστεράς όχι μόνο δεν προϋποθέτει τον ενταφιασμό αλλά τείνει να περιβληθεί τη μορφή της αντίθεσης δεξιάς/αντιδεξιάς. Στην Ελλάδα των δεκαετιών του '80 και του '90 – πολύ περισσότερο απ' ό,τι στη δεκαετία του '60 – η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς δεν σημαίνει απουσία της γνωστής κλασικής αντίθεσης δεξιάς/αριστεράς αλλά, σ' ένα βαθμό, διευκρίνιση της ιστορικότητάς της, προσδιορισμό της ειδικής εθνικής μορφής της.

Εάν η διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς εμπεριέχει την τομή δεξιάς/αριστεράς δεν ταυτίζεται ωστόσο με αυτήν. Η σύγκρουση επί του «εθνικού» και επί του «πελαταιακού», καθώς και η ισχυρή παρουσία του ιστορικού στοιχείου, που δεν χρησιμεύει απλώς στο να ντύνει με χθεσινό ένδυμα σημερινές αντιπαλότητες, διαφοροποιεί σημαντικά τη διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς από μία κλασικού τύπου αντιπαράθεση προόδου/συντήρησης, σοσιαλισμού/καπιταλισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα η αντιδιαστολή δεξιών και αντιδεξιών δυναμικών μοιάζει και διαφέρει, συγγενεύει αλλά και απέχει από τη διαίρεση δεξιάς/αριστεράς. Δεν έχει δε, και δεν θα αποκτήσει πο-

91. βλ. τη διεισδυτική επί του θέματος ανάλυση του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, παρά την ως άνω επιμέρους διαφωνία μας, ό.π., σ. 160.

τέ, τη συμβολική, νοηματική και στρατηγική δύναμη και επιρροή αυτής της τελευταίας, διαίρεση μεγάλης πυκνότητας, ανθεκτικότητας αλλά και πολυσημίας, που έδωσε μορφή και περιεχόμενο στο ευρωπαϊκό πολιτικό στερέωμα καθ' όλο τον εικοστό αιώνα⁹².

IV. Η «ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ» ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΤΟΜΗ ΔΕΞΙΑΣ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ

A. ΔΕΞΙΑ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ/ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Έχει παρατηρηθεί ότι όταν η κύρια γραμμή διαίρεσης εντός του πολιτικού πεδίου ταυτίζεται με τη διαίρεση κυβέρνησης/ αντιπολίτευσης, τότε η διχαστική δύναμη της κύριας γραμμής διαίρεσης είναι πολύ ισχυρή.⁹³ Άλλωστε, στην Ελλάδα, η εξασθένηση παλαιότερα της τομής της «εθνικοφροσύνης», προς όφελος της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς, συνδέθηκε, κατά ένα μέρος, με την απουσία αυτής της ταύτισης. Ο έλεγχος της κυβέρνησης από ένα τμήμα του εθνικόφρονος κόσμου (1952-1963) είχε άμεση και συστηματική συνέπεια τη «συγκατοίκηση» του άλλου τμήματος, με την «αντεθνικὴν ΕΔΑ», στην αντιπολίτευση. Η μη σύμπτωση της διαίρεσης εθνικοφρόνων/μη εθνικοφρόνων με τη διαίρεση κυβέρνησης/ αντιπολίτευσης ωθούσε στην αντιπαράθεση μεταξύ εθνικόφρονος κυβέρνησης και εθνικόφρονος αντιπολίτευσης και άρα στην αποδυνάμωση της πολιτικής λογικής της τομής της εθνικοφροσύνης.

Αντιθέτως, το σφρίγος της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς εξηγείται κατά πολύ, εκτός των άλλων, από την μερική ταύτιση, εγγεγραμμένη στη λειτουργία του ελληνικού κομματικού συστήματος, της τομής

92. Η τομή δεξιάς/αριστεράς έχει χάσει σήμερα την παλαιά της ισχύ και εμβέλεια. Βλ. ενδεικτικά: Niemoller B., «Left and right in wider perspective», σε *Acta politica*, (27), 3, Ιούνιος 1992. Cayrol Roland, «La droite, la gauche et les références idéologiques des Français» σε *Sofres, L'Etat de l'opinion*, 1992, Seuil, Paris. Επίσης: το αφιέρωμα στη διαίρεση δεξιάς/αριστεράς της ελιθεώρησης *Revue du Mauss*, No 13 και No 14 (αντιστοίχως τρίτο και τέταρτο τρίμηνο του 1991).

93. Παράδειγμα η Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία κατά την περίοδο 1973-1984, περίοδο κατά την οποία η διαιρετική τομή δεξιάς-αριστεράς ταυτίζεται με την εκάστοτε τομή κυβέρνησης - αντιπολίτευσης.

αυτής με την τομή κυβέρνησης-αντιπολίτευσης. Όταν η συντηρητική παράταξη βρίσκεται στην εξουσία, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς συμπίπτει με τη διάκριση κυβέρνησης-αντιπολίτευσης (δεξιά = κυβέρνηση, μη δεξιές δυνάμεις = αντιπολίτευση), σύμπτωση που αναπόφευκτα μεταβάλλει τις «μη δεξιές» πολιτικές δυνάμεις σε «αντιδεξιές» και επαυξάνει την ένταση της διχοτομικής αντιπαράθεσης. Η σύμπτωση όμως αυτή δεν είναι πλήρης. Όταν ο ενδιάμεσος (και προερχόμενος από το αντιδεξιό υποσύστημα) πόλος ελέγχει την κυβέρνηση, δεν υπάρχει ταύτιση της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς με τη διάκριση κυβέρνησης/αντιπολίτευσης, με αποτέλεσμα την απώλεια μέρους της ισχύος της τομής. Σ' αυτή την περίπτωση διαμορφώνεται ευνοϊκό πεδίο για τη σύμπλευση ή σύμπραξη των ιδεολογικά αντίθετων αντιπολιτεύσεων («σύγκλιση των άκρων»), κάτι που έγινε εναργές κατά τη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ.

Δεν είναι, ίσως, τυχαίο ότι ο εκσυγχρονισμός, – μία διάσταση του πολιτικού ανταγωνισμού που υπερβαίνει, καθώς διασχίζει τις πολιτικές παρατάξεις και της δεξιάς και του αντιδεξιού υποσυστήματος, την εγκαθιδρυμένη διχοτομική αντιπαράθεση – δεν φαίνεται ικανός να υποσκάψει καιρία την κυριαρχία της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς. Η διαίρεση «εκσυγχρονιστές-μη εκσυγχρονιστές», υφιστάμενη τη διπλή πίεση της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς και κυβέρνησης/αντιπολίτευσης, υποκείμενη επιπλέον στους καταναγκασμούς της δομής ανταγωνισμού, είναι σαν «πιασμένη στο δίχτυ». Στο face a face που αντιπαραθέτει τη διαιρετική γραμμή του «εκσυγχρονισμού» με την «αντιδεξιά» διαιρετική γραμμή, γραμμές που η μία τείνει να αναιρέσει την άλλη, η δεύτερη είναι εκείνη που διαθέτει το όπλο αποτροπής, μια «κρυφή» κρίσιμη εφεδρεία: την ταύτισή της, έστω και μερική, με τη διαίρεση κυβέρνησης-αντιπολίτευσης, διαίρεση κεντρική σε κάθε δημοκρατικό πολιτικό σύστημα.

Β. ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΠΟΛΙΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Έχει σωστά γραφεί πως «καθετί χρόνιο στη ζωή έχει την κεκτημένη του κίνηση». Το κομματικό σύστημα, υποκείμενο στην επιρροή των «επιταγών» του εκλογικού νόμου, στις διαμορφωμένες μαζικές ψυχολογίες και έξεις, στην ικανότητα των ισχυρών κομματικών πόλων να προστατεύσουν τη θέση και το ανταγωνιστικό τους status,

στη δεδομένη διάταξη των κομμάτων στον άξονα αριστεράς/δεξιάς, υποκείμενο δηλ. στον εαυτό του, τείνει να αναπαραχθεί.

Οι επιλογές πολιτικής (policy positions) και, ακόμη περισσότερο, οι επιλογές συμμαχιών σ' ένα ιστορικά διαμορφωμένο σύστημα κομματικού ανταγωνισμού, διεπόμενο από ίδιους νόμους αδράνειας, δεν είναι ελεύθερες. Υπάρχει για κάθε κόμμα ένα περιορισμένο πεδίο επιλογών πολιτικής και σύναψης συμμαχιών, η έξοδος από το οποίο συνεπάγεται συχνά, με δεδομένες τις επιλογές του παρελθόντος και τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων, υψηλό πολιτικό κόστος. Η διαμόρφωση του πεδίου επιλογών πολιτικής και συμμαχιών σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή απορρέει από τη «βαθύτερη δομή» του κομματικού συστήματος αλλά και της κομματικής ιδεολογίας και ρητορικής, η οποία σχηματίζεται διαχρονικά⁹⁴.

Το ελληνικό κομματικό σύστημα διακρίνεται, από τη σκοπιά που ενδιαφέρει αυτή τη μελέτη, από:

- α. την απουσία ενός ενδιάμεσου τρίτου κόμματος, σε θέση να συνάψει συμμαχίες εναλλακτικά με το ένα ή το άλλο από τα μεγάλα κόμματα,
- β. την παρουσία ενός ισχυρού, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, τρίτου κομματικού πόλου τοποθετημένου στο αριστερό άκρο του άξονα αριστεράς-δεξιάς και ο οποίος:
  1. δεν συμμετέχει κατά κανόνα στους κυβερνητικούς συνδυασμούς
  2. αυξάνει την ιδεολογική πόλωση στο εσωτερικό του συστήματος.
  - γ. τη διαμόρφωση ενός σχεδόν τρικομματικού συστήματος στο δημοτικό επίπεδο,
  - δ. την ισχυρή παρουσία του τρίτου πόλου στον συνδικαλιστικό χώρο.

Η παρατακτική τοποθέτηση των πολιτικών δυνάμεων στο νοητό άξονα αριστεράς-δεξιάς έχει αναγκαστική συνέπεια, με δεδομένη τη σχετική θέση κάθε κόμματος, ο φυσικός δυνάμει πολιτικός εταίρος του τρίτου πόλου (σε κοινοβουλευτικό, κυβερνητικό, συνδικαλιστικό ή δημοτικό επίπεδο) να είναι το ΠΑΣΟΚ, και μόνον αυτό. Η μόνη «κανονική» μορφή συνέργειας, συνεργασίας ή συμμαχίας είναι εκείνη που συμπαρατάσσει τις ανταγωνιζόμενες μεταξύ τους

94. Robertson, ό.π., σ. 67.

μη δεξιές πολιτικές δυνάμεις απέναντι στη ΝΔ.

Η άλλη δυνατή επιλογή είναι εκείνη της σύγκλισης των άκρων. Η σύμπραξη όμως ή ο συνασπισμός του πιο αριστερού και του πιο δεξιού κόμματος του πολιτικού φάσματος, «καθένα εκ των οποίων αντιπροσωπεύει για τον εταίρο του τον δημόσιο κίνδυνο Νο 1», μοιάζει, «παρά φύσιν»⁹⁵. Αποσκοπεί δε, συνήθως, στην εξασθένηση του πιο άμεσου και πιο επικίνδυνου, διότι πιο συγγενούς, ανταγωνιστή προς όφελος του απομακρυσμένου αντιπάλου προς τον οποίο ο εκλογικός ανταγωνισμός δεν είναι άμεσος⁹⁶. Αυτού του τύπου κυβερνητικοί συνασπισμοί εμφανίζονται συνήθως σε χώρες με ισχυρές θρησκευτικές διαιρέσεις, χώρες στις οποίες ο σχηματισμός αριστεράς-δεξιάς συμμαχίας υποδεικνύει την υποβάθμιση της κοινωνικο-οικονομικής διαιρετικής τομής προς όφελος διαχωριστικών γραμμών θρησκευτικού χαρακτήρα. Ακόμη όμως και σε αυτές τις χώρες ο σχηματισμός αριστερο-δεξιών συνασπισμών (versus κεντροαριστεροί ή κεντροδεξιοί) είναι εντυπωσιακά μειοψηφικός (16% του συνόλου!)⁹⁷.

Συγχρόνως, η ισχυρότατη, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, παρουσία της κομμουνιστικής αριστεράς στο συνδικαλιστικό χώρο και στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, καθώς και το εκλογικό σύστημα των «δύο γύρων» σ' αυτή την τελευταία, επέβαλαν στο ΠΑΣΟΚ την αναζήτηση άτυπων ή θεσμοποιημένων μορφών συνεργασίας με τον τρίτο πόλο. Αυτές οι συνεργασίες, που συνοδεύονται από σφοδρότατες αντιπαραθέσεις μεταξύ των «εταίρων», ενδυναμώνουν το αίσημα συγγένειας των δύο χώρων και την κοινή αντιπαλότητα απέναντι στη Δεξιά.

Η «μηχανική» λοιπόν του κομματικού ανταγωνισμού τείνει, ως αυτόνομος παράγοντας επιρροής, να αναδειξει σε κεντρική διαχωριστική γραμμή, τη γραμμή δεξιάς/αντιδεξιάς. Η απλή και «γυμνή» λογιστική της κομματικής αντιπαραθέσης «πυροδοτεί», με δεδομένη τη διάταξη και τους συσχετισμούς των δυνάμεων στο πολιτικό πεδίο, τη διπολική λογική του συστήματος.

95. Duverger Maurice, *Les partis politiques*, ό.π., σ. 453.

96. *ibidem*.

97. Lijphart Arend, ό.π., σσ. 145-147. Εξίσου μειοψηφικός είναι και ο σχηματισμός «μεγάλων συνασπισμών» κατά το πρότυπο της συγκυβέρνησης SPD και CDU στη Δυτική Γερμανία (1966-69).

Γ. ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΕΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η βασικά τρικομματική δομή του πολιτικού ανταγωνισμού, όπως διαμορφώθηκε μετά τον σχηματισμό της «Ενώσεως Κέντρου» (1961), δεν «θραύστηκε», ούτε ανατράπηκε, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρέμεινε και αδιατάρακτη, στη μεταδικτατορική περίοδο. Η ακριβέστερα: μετά τη μεγάλη αναστάτωση της δεκαετίας του '70⁹⁸ το ελληνικό κομματικό σύστημα φάνηκε να «ηρεμεί», να καταλαγιάζει και να ξαναβρίσκει, στη δεκαετία του '80, ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος της δεκαετίας του '60⁹⁹. Οι κομματικοί πόλοι βέβαια άλλαξαν ή κυριολεκτικά μεταμορφώθηκαν. Όμως ο αριθμός τους, η διάταξή τους στο χώρο, το ειδικό τους βάρος παρέμειναν – παρά τις όποιες, όχι ασήμαντες, μεταβολές, – αντίστοιχα. Η βασική δομή της δεκαετίας του '60 πλανιέται, ως μας επιτραπεί η διατύπωση, πάνω από τη σημερινή δομή του πεδίου, λειτουργεί σαν υπονοούμενη αλλά και ρητή προϋπόθεσή της¹⁰⁰.

Αναμφίβολα, η ένταση της παρουσίας του «παρελθόντος» στο ξεδίπλωμα της σύγχρονης πολιτικής αντιπαράθεσης οφείλεται κυρίως στην ένταση και στο βάθος των κληρονομημένων από την πρόσφατη ελληνική ιστορία διαιρέσεων. Ωστόσο, η αναλογία της δομής του κομματικού συστήματος διευκολύνει την παρεμβολή του παρελθόντος στο παρόν. Καθώς οι θέσεις των πολιτικών σχηματισμών της δεκαετίας του '80 αντιστοιχούν – χωρίς να είναι ίδιες – στις παρελθούσες θέσεις τους, η χρήση του όπλου της ιστορίας, ο διαξιφισμός επί της ιστορίας, εμφανίζεται ως φυσικός και εύλογος. Το παρελθόν ή καλύτερα η κυρίαρχη αφήγησή του, μπορεί ευκολότερα να «περιβάλλει» μία δομή σύγκρουσης που, έστω και φαινομενικά, «αναλογεί» ή «ομοιάζει» με παλαιότερες συγκρούσεις – και να εισδύσει σ' αυτήν – παρά μία δομή σύγκρουσης εμφανώς «διαφορετική» και «ανόμοια». Η ιστορική «μεταμφίεση» της σύγ-

98. Για την «εικόνα» του ελληνικού κομματικού συστήματος κατά τη δεκαετία του '70 βλ. Πάσχος Γιώργος, Το κομματικό σύστημα 1974-1981, ανάτυπο από το έργο *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 7.- *Η πολιτική, Μάλλιαρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη*, 1982, κυρίως σσ. 19-29.

99. βλ. Μανρογοδάτος, ό.π., σ. 88.

100. πρβλ. Βεργαδάκης-Μαυρή, ό.π., *passim*.

χρονης αντιπαράθεσης ευκολύνεται όταν οι σημερινοί πρωταγωνιστές – κατά πολύ διαφορετικοί εκείνων της δεκαετίας του '60 ως προς το λόγο, το ρόλο, τα κοινωνικά σθηρίματά τους – κατέχουν θέσεις αντίστοιχες με τις θέσεις των πρωταγωνιστών των παλαιών αναμετρήσεων. Υπ' αυτήν την έννοια, η λογιστική της σύγχρονης κομματικής αντιπαράθεσης, ανάλογη εκείνης της δεκαετίας του '60, υποβοηθά την εισαγωγή του ιστορικού στοιχείου στις σημερινές συζητήσεις. Το παρόν υποβαστάζει την αφήγηση και τις μνήμες του παρελθόντος, προσφέρεται σ' αυτές.

V. ΤΑ ΟΡΙΑ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΙΡΕΣΗΣ ΔΕΞΙΑΣ/ΑΝΤΙΔΕΞΙΑΣ

Ο όρος «διαιρετική τομή» υποδηλώνει ότι μία βαθιά και «απτόμη» διαίρεση, ένα σχίσμα, χωρίζει τις αντιπαρατιθέμενες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες. Στην Ελλάδα ο πειρασμός να προσδώσει κανείς ένα τέτοιο περιεχόμενο στην έννοια της «τομής» ενισχύεται από το γεγονός ότι η θεμελιακά τριμερής δομή του ελληνικού κομματικού συστήματος αποτελεί τη σωρευτική συνέπεια δύο μεγάλων «ιστορικών τραυμάτων»: του Εθνικού Διχασμού και του εμφυλίου. Ωστόσο, δεν υπάρχει τυραννία, ούτε στην Ελλάδα ούτε αλλού, των πολιτικών λογικών και συγκροτήσεων. Οι ενδιάμεσες θέσεις και στάσεις – ιδιαίτερα για ορισμένες διαιρετικές τομές – είναι και δυνατές και εύλογες, έστω και αν αυτό εξασθενίζει το δυναμικό σύγκρουσης που η τομή εμπεριέχει. Δεν είναι συνεπώς απόλυτες και «αδιαπέραστες» οι διαχωριστικές γραμμές, ούτε μετωπικά, ανυποχώρητα και ασυμβίβαστα αντιπαρατιθέμενες οι πολιτικές παρατάξεις¹⁰¹. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση της τομής δεξιάς/αντιδεξιάς.

Ο κύκλος ζωής της ΕΚΝΔ ήταν βραχύς, ο βαθμός θεσμοποίησής της χαμηλός, όπως ακριβώς η επιρροή του ιστορικού ΚΚΕ εσ., κόμματος περισσότερο μακρόβιου και υψηλότερης θεσμοποίησης, ήταν και παρέμεινε ιδιαίτερα περιορισμένη. Όσο «ασήμαντες» όμως και αν ήταν ή «απεδείχθησαν» ex post, οι πολιτικές δυνάμεις που έθεσαν έμμεσα ή άμεσα, κυρίως δε έμμεσα παρά άμεσα, σε αμ-

101. βλ. Daalder, Hans: «In Search of the Center of European Party Systems» American Pol. Sc. Rev., vol. 78, Μάρτιος 1984, No 1, σ. 104.

φισβήτηση τη διαιρετική τομή δεξιάς/αντιδεξιάς, υπήρξαν παρ' όλα αυτά, έστω και για μικρά χρονικά διαστήματα, υπολογίσιμοι πολιτικοί παράγοντες. Η παρουσία τους είχε επιπτώσεις πάνω στις πολιτικές διαντιδράσεις και άρα στις τακτικές και στρατηγικές κινήσεις των αντιπάλων τους και, συνεπώς, επηρέασε την όλη λειτουργία του κομματικού συστήματος. Όπως βέβαια και τη διαμάχη ιδεών που συνοδεύει και υποβαστάζει αυτή τη λειτουργία. Μπορεί δηλαδή η ΕΚΝΔ, η ΕΔΗΚ και το ΚΚΕ εσ. να υπήρξαν ανταγωνιστικά κατώτεροι των «αντιδεξιών» αντιπάλων τους και να μην επέβαλαν τη δική τους σφραγίδα στις εξελίξεις, άφησαν όμως τη σκιά τους, μέσω του λόγου τους και του ρόλου τους, μέσω της απάλυνσης των πολεμικών τόνων και του μετριασμού της έντασης, πάνω στην τομή δεξιάς/αντιδεξιάς. Μπορεί η «συγκυβέρνηση» δεξιάς και κομμουνιστικής αριστεράς το 1989 να είχε μικρή διάρκεια ζωής, να είχε περιορισμένο αντικείμενο («κάθαρση»), να επιτάχυνε την κρίση πολιτικής και ρόλου της κομμουνιστικής αριστεράς και έτσι να ενίσχυσε τον δικομματισμό, αποκάλυψε όμως, όπως έδειξε η αποδοχή της από ευρέα τμήματα του εκλογικού σώματος της δεξιάς και της αριστεράς, ότι η σφοδρότητα της «παλαιάς» αντιπαράθεσης, ακριβώς ως αντιπαράθεσης επί του παρελθόντος, έχει αμβλυνθεί. Ο φόβος «ταύτισης με τη δεξιά» που επηρέαζε επί πολύ, μετά την πτώση της δικτατορίας, τον πολιτικό λόγο και τη συμπεριφορά κομμάτων, ηγεσιών, διανοουμένων και ψηφοφόρων της αριστεράς, απώλεσε μέγα τμήμα της «μεταπειστικής» του ισχύος.

Το αντιδεξιό «σύνδρομο» και, συνακόλουθα, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς, εμφανίζονται σήμερα να έχουν χάσει, μετά τη συστηματική χρήση τους, ως *instrumentum regni*¹⁰², από το ΠΑΣΟΚ σημαντικό μέρος της δύναμής τους.

Η συμπεριφορά συντηρητικών και κομμουνιστών ψηφοφόρων στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου 1986, η «έξοδος» μερίδας ψηφοφόρων του ΣΥΝ προς τη ΝΔ κατά την εκλογική αναμέτρηση του Νοεμβρίου 1989, οι μεγάλες μετακινήσεις ψηφοφόρων, διαμέσου του συνόρου δεξιάς/αντιδεξιάς, στις «ενδιάμεσες» εκλογικές αναμετρήσεις (ευρωεκλογές, δημοτικές), δείχνουν ότι *το μέτωπο δεξιάς/αντιδεξιάς είναι λιγότερο αργαγές από ποτέ.*

Η «δόλια» χρήση της αντιδεξιάς επίκλησης όπως και η απουσία

102. Δημητράκος Δ., *Ενάντια στο ρεύμα*, Παπαζήση, 1988, σσ. 351-353

ενός μεγάλου κινητοποιητικού μύθου, αντίστοιχου του μεγάλου δημοκρατικού μύθου της δεκαετίας του '60, προκαλούν αυτήν τη *secessio plebis*.

Άλλωστε, η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς δεν δρα μόνη. Βρίσκεται σ' επαφή μ' ένα σύνθετο πλέγμα διαιρέσεων και συγκοινωνούντων εστιών σύγκρουσης (κομμουνιστές-σοσιαλιστές, σοσιαλιστές-συντηρητικοί, εκσυγχρονιστές-παραδοσιακοί, φιλοευρωπαίοι-αντιευρωπαίοι, κυβέρνηση-αντιπολίτευση κ.λπ.) και διαλέγεται, με την πολιτική έννοια του όρου, μαζί τους: ενισχύεται, εξασθενεί, συμπληρώνεται. Ασκέι, δηλαδή, την επιρροή της ανάμεσα σε άλλες επιρροές, ανάμεσα σε άλλες, συχνά ανταγωνιστικές, πηγές σύγκρουσης.

Η τομή δεξιάς/αντιδεξιάς εισχωρεί στις άλλες διαιρέσεις, ενισχύοντας ή υπονομεύοντας τη διχαστική τους ενέργεια, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αυτές οι τελευταίες *υπεισέχονται* στην αντιπαράθεση δεξιάς και αντιδεξιάς, αυξάνοντας ή ελαττώνοντας την εμβελιά της. Σ' ένα σύνολο *συγκοινωνούντων* σε σημαντικό βαθμό *διαιρέσεων* η κάθε διαίρεση, όντας και παραμένοντας «εξωτερική» ως προς τις άλλες, «ενοικεί» με κάποια έννοια σ' αυτές. Έτσι, για παράδειγμα, το αντιθετικό ζεύγος δεξιάς/αντιδεξιάς εισδύει στη διαίρεση σοσιαλιστών/κομμουνιστών αμβλύνοντας, στο όνομα του κοινού αντιπάλου, το δυναμικό σύγκρουσης που αυτή εγκλείει. Συγχρόνως, η διαίρεση σοσιαλιστών/κομμουνιστών, οξύνοντας την αντιπαράθεση στο εσωτερικό του αντιδεξιού «στρατοπέδου», περιορίζει την ισχύ της αντιδεξιάς τομής. Αντιστοίχως, η διαίρεση δεξιάς/αντιδεξιάς παρεμβάλλεται στην αντιπαράθεση εκσυγχρονιστών - μη εκσυγχρονιστών και τείνει, επισείοντας το φόβητρο της δεξιάς, να αποτρέψει τη διάρρηξη των δεσμών μεταξύ «εκσυγχρονιστών» και «λαϊκιστών» του αντιδεξιού χώρου (όπως, επίσης τείνει, αντιστοίχως, να μετριάσει την αντιπαλότητα «εκσυγχρονιστών» και «παραδοσιακών» του δεξιού χώρου). Με τη σειρά της δε η διαχωριστική γραμμή εκσυγχρονισμός/μη εκσυγχρονισμός προξενεί ρωγμές στην εσωτερική συνοχή και ενότητα κάθε στρατοπέδου και συνεπώς μειώνει την πολωτική δυναμική της αντιπαράθεσης δεξιάς/αντιδεξιάς.

Τα δύο προηγούμενα ενδεικτικά παραδείγματα δείχνουν ότι το ζεύγος *δεξιάς/αντιδεξιάς* δεν ενσωματώνει, δεν περικλείει, δεν απορροφά τα υπόλοιπα ζεύγη πολιτικών αντιθέσεων που υπάρχουν στην κοινωνία, ούτε τα αποκόπτει από τις πηγές (οικονομικές, κοι-

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

ωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές) που βρίσκονται στη βάση δημιουργίας τους. Οι άλλες διαιρέσεις δεν ανάγονται ούτε υπάγονται, ως υπο-εστίες ή υπο-αντιθέσεις, στην τομή δεξιάς/αντιδεξιάς και σε κάποια υποτιθέμενη παγκυριαρχία της. Άλλες την ενισχύουν (διάρρηση κυβέρνησης/αντιπολίτευσης), άλλες την αποδυναμώνουν (διαιρέσεις σοσιαλιστών/κομμουνιστών, εκσυγχρονιστών/«παράδοσιακών», ευρωπαϊστών/αντιευρωπαϊστών, δημοκρατικών/φιλοδικτατορικών δυνάμεων δεκαετία '70), καμία όμως δεν φαίνεται σε θέση να την υποκαταστήσει.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Η αποκρυστάλλωση του ελληνικού κομματικού συστήματος θεμελιώθηκε μεταπολιτευτικά επί της ήττας ή συντριβής των λιγότερο αντιδεξιών δυνάμεων του αντιδεξιού χώρου. Οι δυνάμεις εκείνες που υιοθέτησαν, κατά τη δεκαετία του '70, πολιτική μετριοπαθούς αντιπολίτευσης απέναντι στην κυβερνώσα ΝΔ (ΕΚΝΔ/ΕΔΗΚ, Κ-ΚΕ εσ.) ή έθεσαν σε αμφισβήτηση τη διαιρετική τομή δεξιάς/αντιδεξιάς (ΣΥΝ τον Ιούνιο του 1989) πλήρωσαν σημαντικό πολιτικό και εκλογικό κόστος. Συνήθως δε οδηγήθηκαν σε μεταστροφή, προς αντιδεξιά κατεύθυνση, της πολιτικής τους (ιστορικό ΚΚΕ εσ./ΕΑΡ (1980-89), Αριστερά μετά τις κυβερνήσεις Τζαννετάκη και Ζολώτα).

2. Ένα υποσύστημα, το υποσύστημα «αντιδεξιών» δυνάμεων, έχει σχηματιστεί στην καρδιά του ελληνικού κομματικού συστήματος. Αυτό το υποσύστημα φαίνεται ικανό να επιβιώνει ανεξαρτήτως των «αποκλινοσών» επιλογών πολιτικής και συμμαχιών επιμέρους συνιστωσών του. Η διαμόρφωση των ιδεολογικών και πολιτικών συντεταγμένων του έχει συντελεστεί στη βάση των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, κατεξοχήν «αντιδεξιών» κομμάτων του μη δεξιού χώρου.

3. Κάθε πολιτικός δυϊσμός (δεξιά/αριστερά, σοσιαλιστικές/αστικές δυνάμεις, εκσυγχρονιστές/παραδοσιακοί κ.λπ.) είναι συνήθως δραστικά απλοποιητικός του πολιτικού πεδίου και των συγκρούσεων που το διέπουν. Το ίδιο ισχύει και για την *summa divisio* δεξιάς/αντιδεξιάς, η οποία δεν είναι σε θέση να περιγράψει και να ερμηνεύσει το πολυδύναμο και πολυσχιδές σύνολο συνεργιών,

συμμαχιών και αντιπαράθεσεων που εκδηλώνονται στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Η αντιπαράθεση αυτή έχει απωλέσει σήμερα τμήμα της ικανότητάς της να ορίζει με τρόπο «καθοριστικό» τα πολιτικά δρώμενα. Ο φόβος «ταύτισης με τη δεξιά» έχει χάσει την παλαιά του σημασία. Η συστηματική χρήση του αντιδεξιού συνδρόμου ως εργαλείου κυριαρχίας, η απομάκρυνση από τη δεκαετία του '60 και την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, η σταδιακή ανανέωση των πολιτικών ελίτ, ο εκσυγχρονισμός της συντηρητικής παράταξης, η αυξημένη πολυπλοκότητα της σύγχρονης πολιτικής σύγκρουσης, η διάδοση του «πολιτικού κυνισμού», συμβάλλουν σ' αυτή την εξασθένηση.

4. Ωστόσο, η διαίρεση δεξιάς-αντιδεξιάς διατηρεί σε σημαντικό βαθμό την αποτρεπτική ή, τουλάχιστον, τη μεταπειστική της ενέργεια. Σημειοθετεί το υπόδειγμα και χαράσσει τη «μήτρα» της πολιτικής σύγκρουσης, έστω και αν δεν αποτελεί η ίδια καθημερινό επίδικο αντικείμενό της. Στο κέντρο ενός σύνθετου πλέγματος διαιρέσεων και συγκοινωνούντων εστιών σύγκρουσης, που περιορίζουν τη διχαστική της ισχύ, προσδίδει τάξη και σχετική σταθερότητα στο ελληνικό πολιτικό παιχνίδι. Με τη μεσολάβησή της, με αυτήν ως κύριο «ενδιάμεσο» εκτυλίσσεται ο κομματικός ανταγωνισμός και, προπάντων, διαμορφώνεται η λογική σύγκρουσης-συμφιλίωσης, η λογική συμμαχιών που διέπει το ελληνικό πολιτικό πεδίο.

5. Στο οδοιπορικό της μέσα στο χρόνο η διαιρετική τομή δεξιάς/αντιδεξιάς έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές, έχει σχεδόν μεταμορφωθεί. Η σημερινή *τριμερής ύφανση* της τομής (αντιπαράθεση επί του κοινωνικού, του πελατειακού, του εθνικού) – ενισχυόμενη από τη μερική σύμπτωση του δίπολου δεξιάς/αντιδεξιάς με το δίπολο κυβέρνησης/αντιπολίτευσης και από τη λογιστική του κομματικού ανταγωνισμού – προσδίδει *σύγχρονο νόημα* στο αντιθετικό ζεύγος δεξιών και αντιδεξιών δυνάμεων. Αυτό το τελευταίο ενσωματώνει στο εσωτερικό του, ως κεντρική διάσταση, την κλασική σύγκρουση δεξιάς/αριστεράς. Δεν ταυτίζεται όμως με αυτήν.

6. Σ' αυτό ακριβώς το *σύγχρονο νόημα* και όχι απλώς στη μνήμη, και στη δόλια χρήση, των παρελθουσών συγκρούσεων, όπως συχνά και απλοϊκά νομίζεται, προσέκρουσαν οι στρατηγικές των μη δεξιών κομμάτων που έθεσαν σε αμφισβήτηση, έμμεσα ή άμεσα, την αντιδεξιά τομή. Βέβαια, αυτή η τριμερής, από άποψη περιεχομένου, σύνθεση δεν μπορεί να αποσπαστεί, παρά την εμφανή υποχώ-

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 106 ΣΣ 2011
 Επεξεργασία: 5, 106 ΣΣ 2011
 Τηλ: 2610 427 3640 004

ρηση του ιστορικού «αντιδεξισμού», από τους απόηχους και τις μνήμες του μετεμφυλιακού παρελθόντος που δίνουν στην τομή αρχική ενέργεια και ιστορική νομιμοποίηση. Συνυφαίνεται έτσι το παρελθόν με το παρόν ή, ακριβέστερα, το «παρόν του παρελθόντος» με το «παρόν του παρόντος»¹⁰³

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

Η πρόσφατη είσοδος στο ελληνικό Κοινοβούλιο της «Πολιτικής Άνοιξης», κόμμα προερχόμενο από τον συντηρητικό χώρο και όχι από το «αντιδεξιό υποσύστημα» (στο οποίο είναι εστιασμένη αυτή η μελέτη), δεν επηρεάζει κανένα από τα βασικά μας συμπεράσματα. Υπογραμμίζει όμως την αύξουσα πολυπλοκότητα της πολιτικής σύγκρουσης και συμβάλλει στην μερική τροποποίηση, συνεπικουρούμενη σε τούτο από την εξασθένηση της κομμουνιστικής αριστεράς, των δεδομένων και της «λογιστικής» του κομματικού ανταγωνισμού.

Γ.Μ., Φεβρουάριος 1994.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allard Eric, Pesonen Pertti, «Cleavages in Finnish Politics», στο LIPSET-ROKAN, *Party Systems and Voter Alignments*, New York, The Free Press, 1967.
- Bartolini Stefano, Mair Peter, *Competition and Electoral Availability*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1990.
- Cayrol Roland, «La Droite, la Gauche et les References Ideologiques des Francais», στο SOFRES, *L'Etat de l'opinion*, Paris, Seuil, 1992.
- Charlot Jean, «Partis Politiques, pour une Nouvelle Synthese Theorique», στο MENY YVES, *Ideologies, Partis Politiques et Groupes Sociaux*, Paris, FNSP, 1989.
- Daalder Hans, «In Search of the Center of European Party Systems», *American Political Sc. Rev.*, Vol. 78, March 1984, No 1.

103. Σύμφωνα με τον Αυγουστίνο «τρεις είναι οι χρόνοι: παρόν του παρελθόντος, το παρόν του παρόντος και το παρόν του μέλλοντος». Παρατίθεται σε Νούτσος Παναγιώτης, *ο Νομιναλισμός*, Κέδρος, 1980, σ. 79.

- Duverger, M., *Les Paris Politiques*, Paris, Armand Colin, 1976, (1st Edition: 1951).
- Gallagher M., Laver M., Mair P., *Representative Government in Western Europe*, New York, McGraw-Hill, 1992.
- Heath A.-Jowell R.-Curtice J., *How Britain Votes*, Oxford, Pergamon Press, 1985.
- Kalogeropoulou Efthalia, «Election Promises and Government Performance in Greece: PASOK's Fulfilment of its 1981 Election Pledges», *European Journal of Political Research*, Vol. 17, No 3, 1989.
- Kamtsidou Iphigenie, *Pratique et Revision constitutionnelle dans la Republique Hellenique (1975-1986)*, διδακτορική διατριβή, Paris X, 1989.
- Lijphart Arend, *Democracies, Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty one Countries*, Yale Univ. Press, 1984.
- Lyrintzis Christos, PASOK in power: The loss of the «third road to socialism», στο GALLAGHER Tom-Williams Allan *Southern European Socialism*, Manchester, Manchester Univ. Press, 1989.
- Mavrogordatos George, «The Emerging Party System», στο CLOGG R., *Greece in the 1980s*, London, MacMillan, 1983.
- Mayer Nonna, Perrineau Pascal, *Les Comportements Politiques*, Paris, Armand Collin, 1992.
- Mouzelis N., «Continuité et changement en politique grecque: D'Elefterios Venizelos à Andreas Papandréou», *Les Temps Modernes, La Grèce en Mouvement*, No 473, Dec. 1985.
- Niemoller B., «Left and Right in Wider Perspective», *Acta Politica*, (27), 3, June 1992.
- Offerle M., *Les Partis Politiques*, Paris, PUF, 1991.
- Papadopoulos Ioannis, *Dynamique du Discours Politique et Conquête du Pouvoir: Le cas du PASOK, 1974-1981*, Berne, Peter Lang, 1989.
- Parodi Jean-Luc, «Le Nouvel Espace Politique Francais» στο MENY YVES, *Ideologies, Partis Politiques et Groupes Sociaux*, Paris, FNSP, 1989.
- Przeworski A., «Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to Recent Controversies», *Politics and Society*, No 4, 1977.
- Revue Mauss, Αφιέρωμα στη διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς, No 13, 3ο τρίμηνο 1991, και No 14, 4ο τρίμηνο 1991.
- Robertson David, *A Theory of Party Competition*, London, John Wiley and Sons, 1976.
- Ross G.-Daley T. «The French Socialist Experiment» *Socialist Review*, No 8/88, Vol. 16, 3-4, May-August 1986.
- Sani G., Sartori G., «Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies», στο DAALDER H., MAIR P., *Western European Party*

- Systems, Continuity and Change*, London, SAGE, 1985.
- Shaw Martin, «Strategy and Social Process: Military Context and Sociological Analysis», *Sociology*, vol. 24, No 3, August 1990.
- Spourdalakis M., *The rise of the Greek Socialist Party*, London, Routledge, 1988.
- Zuckerman Alan, «New Approaches to Political Cleavage», *Comparative Political Studies*, Vol. 15, July 1982.
- Zuckerman Alan, «Political Cleavage: a Conceptual and Theoretical Analysis», *B.J. Political Science*, No 5, 1975.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος Στέλιος, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπευση Συμφερόντων πριν και μετά τη Μεταπολίτευση*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1990.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1986.
- Αναστασάκος Γ., Βούλγαρης Γ., Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές 1989-1990*, Αθήνα, Εκδ. «ΤΑ ΝΕΑ», 1990.
- Ανδρουλάκης Μ., *Μετά*, Αθήνα, Εκδ. Νέα Σύνορα, 1992.
- Βερέμης Θάνος, «Η Παρακμή του Κέντρου μετά το 1974», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Εστία, 1991.
- Βερναδάκης Χριστ., Μαυρίης Γ., *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Εξάντας, 1991.
- Βερναδάκης Χριστ., «Ο Χάρτης αλλάζει, μία Έκπληξη Αναμενόμενη», *Flash*, τ. 2, Μάιος 1992.
- Βούλγαρης Γιάννης, «Αλλαγές στο Εκλογικό Σώμα της Αριστεράς και Κομματικός Ανταγωνισμός, 1985-1989», στο Λυριντζής Χρ.-Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1990.
- Δεμερτζής Ν., «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Λυριντζής Χρ.-Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1990.
- Δημητράκος Δ., *Ενάντια στο Ρεύμα*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1988.
- Δημητράκος Δ., «Η Τομή Δεξιάς και Αριστεράς: Μύθος και Πραγματικότητα», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Εστία, 1991.
- Δημητράς Π., *Πολιτικός Περίγυρος, Κόμματα και Εκλογές στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Λύχνος, 1991.
- Διαμαντόπουλος Θ., «Η Ένωση Κέντρου: Κόμμα Αρχών ή Ομάδα Εξου-

- σίας», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Εστία, 1991.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Το Κομματικό Φαινόμενο*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, 1993.
- Δοξιάδης Κύρκος, «Η Ιδεολογία στη Μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, 13, 1993.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, Αθήνα, Εκδ. Πολίτης, 1991.
- Θερμός Ηλίας, «Εκλογές και Πολιτική Αντιπαράθεση», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 4, 1981.
- Κατσούδας, «Ψήφος και Ιδεολογία», στο Λυριντζής Χρ.-Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1990.
- Κατσούλης Ηλίας, «Το Ανθρώπινο Κεφάλαιο στη Διαδικασία Εκσυγχρονισμού, η Ελληνική "Αμυντική" Κοινωνία μπροστά στην Πρόκληση του 2000», στο Κατσούλης Η., Γιαννίτσας Τ., Καζάκος Π., *Η Ελλάδα προς το 2000*, Εκδ. Παπαζήση, 1988.
- Κατσούλης Ηλίας, «Το Παγιωμένο Κομματικό Σύστημα στη Μεταβατική Κοινωνία», στο Λυριντζής Χρ.-Νικολακόπουλος Η., *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1990.
- Κοταρίδης Νίκος, «Πολιτικό Σύστημα και Νεωτερικότητα. Τα Κόμματα στα πρώτα χρόνια του Ελληνικού Κράτους». Μελέτη υπό δημοσίευση.
- Κυπριανός Παντελής, «Συγκρότηση και λειτουργία του Κομματικού Πεδίου στη Μεταδικτατορική Ελλάδα». Μελέτη υπό δημοσίευση.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Αθήνα, Εκδ. Παπαζήση, Τόμος Δ, 1986.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Αριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του Εκλογικού Ανταγωνισμού». *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Ιαν.-Μάρτιος 1982.
- Μοσχονάς Γεράσιμος, «Σοσιαλδημοκρατία: Συγκρότηση και Λογική μιας Πολιτικής Δύναμης». *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, Νο 5-6, Αθήνα, Δεκ. 1990.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Εισαγωγή στη Θεωρία και την Πρακτική των Εκλογικών Συστημάτων*, Εκδ. Σάκκουλας, 1989.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, στο Λυριντζής Χρ.-Νικολακόπουλος Ηλ. *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1990.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, Εκδ. ΕΚΚΕ.
- Πανταζόπουλος Ανδρέας, «Ο Ελληνικός Εθνικολαϊκισμός 1950-1989». Διδακτορική διατριβή στο τελευταίο στάδιο προετοιμασίας.
- Πάσχος Γιώργος, «Το Κομματικό Σύστημα 1974-1981», Ανάτυπο από το Έργο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», τ. 7., *Η Πολιτική*, Θεσσαλονίκη, Μάλλιαρης-Παιδεία, 1982.

- Τσερόνι Ουμπέρτο, «Θεωρία του Πολιτικού Κόμματος», Θεσσαλονίκη, *Παρατηρητής*, 1986.
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1987 (Β' Έκδοση).
- Τσουκαλάς Κ., «“Τσαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθ. Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 1, Ιανουάριος 1993.
- Τυροβούζης Χ., «Το Κοινωνικό Δυναμικό του Κεντρικού Χώρου (1946-1967): Μία Πρώτη Προσέγγιση» *Θέσεις*, Νο 43, Απρίλιος-Ιούνιος 1993.
- Χαραλάμπης Δημήτρης, «Από το Μετεμφυλιακό Κράτος στο Κράτος της Μεταπολίτευσης. Εκσυγχρονισμός, Κοινωνική Συναίνεση και Διαχειριστικές Στρατηγικές». *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28, Οκτ. 1986.
- Χαραλάμπης Δημήτρης, *Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός*, Αθήνα, Εκδ. Εξάντας, 1989.
- Bourdieu Pierre, «Μερικές ιδιότητες των πεδίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 80, 1981.